

«КОЛИ СЛОВА СТАЛИ ЗБРОЄЮ»:

безпрецедентні ризики для
цивільного населення через
поширення дезінформації
в Україні

**CENTER FOR
CIVILIANS IN CONFLICT**
SINCE 2003

RECOGNIZE. PREVENT. PROTECT. AMEND.

October 2023

T +1 202 558 6958

E comms@civiliansinconflict.org

civiliansinconflict.org

Обкладинка: Пошкоджені російськими
військами під час наступу на Україну
будівлі в Бородянці, червень 2022.
[Громадське надбання]

МІСІЯ ТА БАЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ

Центр з питань захисту цивільного населення в умовах конфлікту (Center for Civilians in Conflict (CIVIC)) – це міжнародна організація, чия діяльність присвячена сприянню захисту цивільного населення у збройних конфліктах. Візією CIVIC є світ, у якому жодній цивільній особі не завдається шкоди під час конфлікту. Наша місія полягає в наданні підтримки громадам, які постраждали від збройного конфлікту, та шукають захисту, й зміцненні рішучості та спроможності збройних сторін конфліктів запобігати та реагувати на шкоду цивільним.

CIVIC 2003 року заснувала Марла Рузіка, молода активістка в гуманітарній сфері, яка спрямовувала свої зусилля на захист цивільних, що постраждали внаслідок війни в Іраку та Афганістані. Вшановуючи спадок Марли, CIVIC продовжує неухильно працювати над захистом цивільних у збройних конфліктах. Сьогодні CIVIC присутній у багатьох зонах конфлікту та столицях ключових країн у всьому світі, де організація співпрацює з цивільними аби донести ті проблеми, що їх турбують, до влади, залучає збройні сторони конфлікту до процесу зменшення шкоди, яку вони завдають цивільному населенню, та надає рекомендації урядам країн та міжнародним структурам, яким чином можна розробляти та приймати стійкі документи державної політики, які сприятимуть порятунку життя людей.

Сила CIVIC полягає у його підході та досвіді покращення результатів захисту цивільного населення шляхом безпосередньої співпраці з громадами, які постраждали від збройного конфлікту, та збройними сторонами конфлікту. Ми у CIVIC вважаємо, що цивільні особи – це не «супутні втрати», й шкода цивільним не є наслідком конфлікту, якого не уникнути, – шкоді цивільному населенню можна та потрібно запобігати.

ПОДЯКИ

Авторкою цього звіту є Лорен Спінк, старша радниця з досліджень CIVIC. У рамках дослідження, Лорен проводила інтерв'ю із зацікавленими сторонами, які допомогла організувати Ольга Іващенко, яка також здійснювала переклад під час цих інтерв'ю. Центр Інформаційної Стійкості (Center for Information Resilience) у партнерстві з CIVIC, здійснив аналіз постів у соціальних медіа, та дослідницьке агентство IFAK Institut проінтерв'ювали цивільних осіб у для цілей цього дослідження. Незалежний консультант CIVIC Юван Лоусон надавав експертну підтримку дослідженню, допомагав із визначенням зацікавлених сторін, та прокоментував першу версію цього звіту. Александер Гріф, директор представництва CIVIC в Україні, та Оксана Кікоть, заступниця директора представництва CIVIC в Україні брали участь у дизайні дослідження та надавали пропозиції та коментарі до цього звіту. Марта Мартінеллі старша програмна директорка CIVIC, Марк Ліннінг, старший радник з питань захисту та Каролін МакЛаклан, старша радниця з питань політик та адвокації, також надавали зворотній зв'язок щодо проєкту звіту. Редагування тексту здійснила Елена Ебботт, а над дизайном працювала Дженніфер Кінг.

CIVIC висловлює вдячність всім цивільним в Україні, які поділитися з нами своїм особистим досвідом та думками у рамках цього дослідження. Ми також надзвичайно вдячні українським та міжнародним експертам, та лідерам громадянського суспільства, які поділилися з CIVIC своїми висновками та експертизою, незважаючи на свою значну зайнятість. Цей звіт був би неможливим без їхньої залученості та відданості захисту цивільного населення в Україні.

СКОРОЧЕННЯ

ВПО – Внутрішньо Переміщені Особи

ЗСУ – Збройні Сили України

КМІС – Київський Міжнародний Інститут Соціології

ЛГБТІК+ – Лесбійки, Геї, Бісексуали, Трансгендери, Квір, Інтерсексуали

МКЧХ – Міжнародний Комітет Червоного Хреста

МГП – Міжнародне Гуманітарне Право

МППЛ – Міжнародне Право Прав Людини

НУО – Неурядові Організації

ППІ – Провайдери Послуг з Доступу до Мережі Інтернет

УВКПЛ – Управління Верховного Комісара ООН з Прав Людини

ЦВС – Цивільно-Військове Співробітництво

ЦІС – Центр Інформаційної Стійкості

ЗМІСТ

Місія Та Бачення Організації.	lil
Подяки	lil
Скорочення.	iv
Резюме	1
Рекомендації	7
Методологія Дослідження	10
Загальний Огляд.	13
Інформаційні Потреби Та Практики Українців.	17
Майже безперервне споживання інформації	17
Зміна практики використання інформаційних платформ та довіри до них.	18
Текстовий блок: Відмінності, які може спричинити вік.	19
Тактика І Наративи, Що Підривають Безпеку Та	
Добробут Цивільного Населення.	22
Російські інформаційні кампанії пов'язані з бойовими діями	
на місцевому рівні.	22
Наративи, які що покликані приховати події на фронті	23
Маніпулювання переміщенням населення	24
Текстовий блок: Проросійські Telegram-дописи	
поширюють дезінформацію про шляхи евакуації.	26
Ослаблення соціальної згуртованості	31
Дезінформація про життєво важливі послуги	34
Текстовий блок: Дезінформація та психічне здоров'я	37
Непрямий вплив деяких стратегічних і політичних наративів	38
Занепокоєння цивільного населення щодо українських стратегічних	
комунікацій та контролю інформації	38
Вивчення Українського Досвіду Боротьби Зі Шкідливими	
Російськими Інформаційними Операціями	40
Уроки з досвіду українських урядовців щодо протидії дезінформації	40
Роль громадянського суспільства, ЗМІ, національних та міжнародних	
неурядових організацій	44
Взаємодія із соціальними медіа-компаніями.	46
Висновок.	49
Додаток А: Терміни та визначення.	51
Додаток В: Години, які проводили цивільні за переглядом інформації	
онлайн та по телебаченню в різні періоди часу	52

The boundaries and names shown on this map do not imply official endorsement or acceptance by the United Nations.
Creation date: 8 March 2023 Source: OCHA, OSM Contributors, US Department of State, GAUL, SPSE Kartographia Feedback: ocha.ukraine@un.org www.unocha.org/ukraine https://response.reliefweb.int/ukraine

<https://reliefweb.int/map/ukraine/ukraine-reference-map-8-march-2023-1>

I. РЕЗЮМЕ

Росія, яка в лютому 2022 року розпочала своє повномасштабне вторгнення в Україну, перетворила інформацію на зброю. Вона вдається до масштабних інформаційних операцій та поширення дезінформації, зокрема, прагнучи досягти своїх стратегічних, оперативних і тактичних цілей. Значна частина дезінформації, яку розповсюджують пов'язані з Росією суб'єкти, спрямована безпосередньо на українських цивільних осіб і має на меті вплинути на їхню поведінку, при цьому часто становлячи загрозу життю цивільного населення. Приймаючи рішення про те, чи варто залишати заміновані прифронтові райони під постійними обстрілами та як це зробити, цивільні особи, наприклад, стикалися з дезінформацією про час, маршрути та можливості організованої евакуації, яку поширювали пов'язані з Росією суб'єкти та проросійські сили, а також із неправдивими повідомленнями про те, що нібито українські військові блокують певні шляхи евакуації або нападають на цивільних осіб, які намагаються ними евакуюватися. Масштаб дезінформаційних зусиль був значним. Проаналізувавши для цілей цього дослідження близько 6300 дописів у популярних проросійських Telegram-каналах, CIVIC виявив, що приблизно 5400 з них стосувалися евакуації. З цих дописів, CIVIC обрав чотири приклади, які демонструють особливості поширення дезінформаційних наративів через Telegram-канали у Маріуполі, Харкові та Запоріжжі.

Крім того, російська влада та військові на окупованих територіях України використовували дезінформацію та пропаганду, щоб переконати українців відправити своїх дітей до російських таборів і переїхати до Росії до того, як українські військові звільнять окуповані території. Вони робили це, поширюючи неправдиву інформацію та насаджуючи страх, зокрема про те, що українські солдати будуть невибірково бомбити, ґвалтувати, вбивати та ув'язнювати цивільних осіб, коли повернуть окуповану територію під свій контроль. Такі наративи майже напевно створювали загрозу для цивільних осіб і змушували їх приймати рішення, які суперечили їхньому власному добробуту. Ті цивільні особи, які намагалися знайти в мережі Інтернет інформацію про наступ російських військ, перш ніж прийняти рішення щодо забезпечення власної безпеки, також стикалися з неправдивою інформацією про перебіг бойових дій на фронті, поширюваною пов'язаними з Росією суб'єктами, наприклад, із постійними попередженнями про неминучі напади, які так і не відбулися, або з інформацією про те, які саме території країни перебувають під контролем російських військ.

Попри проведену роботу CIVIC не вдалося виявити широкомасштабні зусилля проросійських суб'єктів, спрямовані на перешкоджання наданню гуманітарних послуг за допомогою дезінформації або на розповсюдження дезінформації про доступність і місце надання життєво

Значна частина дезінформації, яку розповсюджують пов'язані з Росією суб'єкти, спрямована безпосередньо на українських цивільних осіб і має на меті вплинути на їхню поведінку.

Зруйнований житловий будинок у Києві після атаки безпілотною, 2022 рік.

важливих послуг. Водночас CIVIC виділив кілька наративів, покликаних підірвати довіру до українського уряду, що може призвести до ускладнення доступу цивільного населення до критично важливих товарів і послуг. Ці наративи включали, наприклад, неправдиві повідомлення в соціальних мережах про те, що викликати швидку допомогу неможливо, і що лікарні перевантажені і скасовують планові операції у зв'язку з бойовими діями. Такі наративи могли завадити цивільному населенню звертатися за необхідною медичною допомогою або спонукати людей шукати її далеко від свого місця проживання, що могло призвести до затримки в лікуванні або наразити людей на додаткові ризики у разі необхідності пересування небезпечними територіями. Російська влада також не дозволяла неурядовим організаціям доставляти гуманітарну допомогу на окуповані території та вводила в оману цивільне населення щодо призначення деяких російських пунктів реєстрації на окупованих територіях. Вони позиціонувалися як пункти надання допомоги, але також використовувалися для перевірки цивільних осіб з метою їхньої фільтрації, а іноді й примусової депортації, що становило явне порушення норм міжнародного права¹.

Російські інформаційні операції з ослаблення соціальної згуртованості в Україні проводилися в українському інформаційному просторі ще до Революції гідності 2014 року. Проте вони посилювалися впродовж 2022-2023 років. Наприклад, їхньою метою було внести розкол між областями з переважно російськомовним населенням і областями з переважно україномовними громадами, насаджуючи думку про те, що російськомовні українці зазнають утисків з боку суспільства. За даними деяких опитувань, лише дуже невеликий відсоток українців вважає, що російськомовне населення України зазнає систематичних утисків і переслідувань через свою мову спілкування.² Однак дослідження CIVIC вказує на те, що в суспільстві існує певна напруженість навколо використання російської мови в Україні.

Дезінформація з цього питання може сприяти зростанню невдоволення та поглибленню соціальних розколів, що ускладнить майбутні зусилля з досягнення суспільного примирення в Україні.

На момент проведення дослідження, співрозмовники CIVIC не могли точно вказати на інформаційні операції на нещодавно звільнених територіях, покликані підірвати довіру між цивільним населенням, яке залишилося на окупованих Росією територіях, і тими, хто евакуювався. Однак CIVIC виявив певні непорозуміння між тими, хто залишився вдома, і тими, хто поїхав, тікаючи від російського наступу. Ці непорозуміння легко розпалити шляхом цілеспрямованої дезінформаційної кампанії. Якщо такі інформаційні операції досі не проводяться, вони, ймовірно, почнуться в майбутньому і можуть спровокувати насильство між членами громади. Українська влада та інші організації, що займаються питаннями захисту цивільного населення в Україні, мають готуватися до такого вірогідного розриву суспільних зв'язків, який може призвести до серйозних проблем у сфері захисту цивільного населення, і докласти зусиль для його попередження.

Хоча CIVIC не зосереджувався на цьому питанні, проте співрозмовники CIVIC в Україні також попередили, що деякі стратегічні та політичні російські наративи можуть згодом завдати непрямої шкоди. Наприклад, Росія неодноразово намагалася підірвати довіру цивільного населення до Збройних Сил України (ЗСУ), в тому числі за допомогою неправдивих тверджень про те, що українські солдати несуть відповідальність за вигадані звірства або звірства, які, найімовірніше, були справою рук російських солдатів. На час проведення дослідження, українці демонстрували надзвичайно високий рівень довіри до ЗСУ. Однак дезінформаційні наративи, які принижують ЗСУ, можуть з плином часу підірвати відносини між цивільними та військовими, які є надзвичайно важливими для забезпечення безпеки цивільного населення; особливо у громадах, які є вразливими до такого роду меседжів.

Метою багатьох інформаційних операцій є здійснення психологічного впливу на цільову аудиторію, тому в Україні цивільні особи в переважній більшості повідомляли не лише про фізичні наслідки дезінформації, а й про моральну шкоду від російських дезінформаційних тактик і наративів. 69% опитаних заявили, що дезінформація позначилася на їхньому емоційному стані, майже кожен з них описав дезінформацію як чинник, що викликає негативні почуття, зокрема гнів, відчуття незахищеності, стрес або тривогу, постійну настороженість, паніку і розпач.

Результати дослідження CIVIC спираються на опитування 103 цивільних осіб по всій Україні, напівструктуровані інтерв'ю з 91 експертами та лідерами громадянського суспільства в Україні та за кордоном, а також на аналіз дописів у Telegram, якими обмінювалися жителі п'яти областей України у часи найбільшої небезпеки. Дослідження проводилося з липня 2022 року по березень 2023 року. Під час нього оцінювалося яким чином змінилося використання цивільним населенням різних джерел інформації та довіра до них після повномасштабного вторгнення Росії в Україну; вплив шкідливих інформаційних операцій, спрямованих проти цивільного населення України, його безпеку та добробут; а також виклики та уроки, винесені з досвіду реагування України на інформаційні операції Росії. CIVIC не ставив за мету оцінити вплив російських інформаційних операцій або маніпулювання інформацією всередині Росії з метою підтримки звірств, скоєних російськими солдатами в Україні, оскільки це окрема тема, хоча й не менш важлива.

Інформаційні операції є складовою військових стратегій як України, так і Росії. Під час своїх опитувань та інтерв'ю CIVIC ставив загальні запитання про те, як недостовірна інформація та дезінформація впливають на добробут цивільного населення починаючи з лютого 2022

року, не уточнюючи при цьому джерело неправдивої інформації. Джерелом шкідливих дезінформаційних наративів в Україні респонденти здебільшого назвали пов'язаних з Росією суб'єктів, водночас вони вказали на певні можливі негативні наслідки українського контролю над інформаційним простором. Ці висновки відображені у нашому звіті, який присвячений проблемі шкідливих наративів, поширюваних пов'язаними з Росією суб'єктами; він також висвітлює погляди цивільного населення на систему стратегічної комунікації в Україні, зокрема занепокоєння щодо того, що применшення ймовірності вторгнення або вірогідної тривалості бойових дій створює загрозу для цивільного населення.

Маніпулювання інформацією – це поширена військова тактика, яка вже багато століть використовується в різних частинах світу і може сприяти досягненню військових цілей у межах військової стратегії. Утім, деякі інформаційні операції можуть становити порушення міжнародного гуманітарного права (МГП). Питання того, чи порушують сучасні дезінформаційні кампанії МГП, і якщо так, то яким чином, досі залишається новим напрямом правового аналізу. Певні дезінформаційні наративи, які CIVIC виділив під час проведення дослідження, можуть кваліфікуватися як порушення МГП. Наприклад, дезінформаційні заходи Росії та пов'язаних з нею суб'єктів, спрямовані на маніпулювання переміщенням населення, можуть вважатися інструментами примусового переміщення населення. Примусове переміщення населення не зводиться лише до застосування фізичної сили; воно також передбачає залякування, примус і психологічний тиск для стимулювання переміщення цивільного населення.³ Більше того, деякі дезінформаційні кампанії орієнтовані насамперед на цивільних осіб, а не на військових, з очевидним наміром поширити паніку і розгубленість серед цивільного населення.

У деяких випадках такі заходи можуть бути прирівняні до тероризування цивільного населення. Однак замість того, щоб оцінювати дезінформаційні кампанії в Україні на предмет їх відповідності вимогам норм МГП, CIVIC вирішив зосередитися на виявленні наративів, які завдають або можуть завдати шкоди цивільному населенню.

Дані CIVIC не лише висвітлюють деякі зв'язки між дезінформацією та шкодою, завданою цивільному населенню в Україні, але й показують, що з початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну цивільне населення все частіше звертається до соціальних мереж, які стали ключовим інструментом забезпечення їхньої безпеки під час війни та джерелом критично важливої інформації. Однак разом із цим зростає й обсяг дезінформації на цих платформах.⁴ Telegram залишається найпопулярнішою серед українців соціальною мережею, незважаючи на те, що її правила та методи запобігання поширенню шкідливої інформації є одними з найслабших.

За допомогою нових державних установ, створених 2021 року завдяки стратегічному

На момент проведення дослідження, органи влади та громадянське суспільство в Україні не мали достатніх можливостей для оперативного виявлення та протидії багатьом наративам, поширюваним на рівні сіл, селищ, міст і областей, які, можуть негативно вплинути на захист цивільного населення.

баченню уряду України, органи влади змогли швидко виявити стратегічні та політичні дезінформаційні наративи і доклали значних зусиль для протидії їм. В Україні також існує потужна і надзвичайно дієздатна мережа громадських організацій та національних неурядових організацій (НУО), які працюють над виявленням, розвінчуванням дезінформації та боротьбою з нею. Важливим є те, що українські урядовці та громадські організації примножили свої зусилля з протидії дезінформації шляхом налагодження ефективної співпраці між собою.

Після початку повномасштабного нападу Росії, український уряд і громадські організації, які мали багаторічний досвід боротьби з дезінформацією в часи російського вторгнення до Криму, виявилися більш підготовленими до протидії дезінформації, ніж багато інших країн, які могли б опинитися в такій самій ситуації. Однак, вони однаково зіткнулися з численними труднощами. Їхні зусилля з виявлення, моніторингу та протидії дезінформації зосереджені, насамперед, на поширених політичних і стратегічних наративах, які можуть підірвати здатність України вести війну. Пов'язані з Росією суб'єкти запустили дезінформаційні кампанії на гіперлокальному рівні, діючи в соціальних мережах і групах певних громад, а також розпочали локальні дезінформаційні кампанії, синхронізовані з воєнними наступальними діями. На момент проведення дослідження, органи влади та громадянське суспільство в Україні не мали достатніх можливостей для оперативного виявлення та протидії багатьом наративам, поширюваним на рівні сіл, селищ, міст і областей, які, можуть негативно вплинути на захист цивільного населення. І хоча раніше журналісти активніше працювали на обласному рівні, потенціал місцевих ЗМІ значно виснажила війна. Крім того, попри намагання органів державної влади певним чином диверсифікувати свої засоби комунікації, щоб подолати російську тактику ведення інформаційної війни та протидіяти дезінформації, співрозмовники CIVIC висловили занепокоєння, що необхідно докласти більше зусиль, аби достукатися до найбільш вразливих та ізольованих громадян України, зокрема до людей похилого віку та осіб з інвалідністю. Українська телекомунікаційна інфраструктура також зазнала значних пошкоджень, і, незважаючи на спроби уряду відновити її, на момент проведення дослідження CIVIC на деяких звільнених територіях все ще був доступний лише сигнал російського мовлення. Тож у цій сфері ще потрібно виконати значну роботу.

Технологічні компанії та соціальні мережі мають відігравати роль у забезпеченні того, аби створені ними платформи та алгоритми не використовувалися для поширення шкідливої інформації. В Україні деякі технологічні компанії – наприклад, материнські компанії Facebook, YouTube і Twitter – ведуть діалог з українським урядом і співпрацюють з громадськими організаціями, щоб виявляти та позначати шкідливий контент, а також перешкоджати його поширенню. Однак навіть у найкращих випадках реакція цих компаній та їхня здатність адаптувати модерацію контенту виявилися недостатніми.

У цьому звіті представлені рекомендації для деяких ключових суб'єктів, які беруть участь у поширенні та стримуванні поширення дезінформації в Україні. Більшість рекомендацій CIVIC адресовані українському уряду, оскільки саме він є головним суб'єктом, який має можливості, мандат і політичну волю захищати цивільне населення від подібних інформаційних операцій. Незважаючи на те, що жодна з рекомендацій не призначена безпосередньо для урядів інших країн, окрім Росії та України, інші уряди, збройні сили та військові союзи, а також технологічні компанії та соціальні мережі можуть винести багато уроків з того, як сторони конфлікту в Україні ведуть класичну та інформаційну війну, а також із успіхів України у її веденні. Серед цих уроків – необхідність забезпечити, щоб у доктринах, політиках та планах було передбачено аналіз і заходи із пом'якшення впливу інформаційної війни не лише на спроможність армії воювати і перемагати у війні, але й на безпеку та добробут цивільного населення.

Після розділу Рекомендації, CIVIC детально описує методологію проведення цього дослідження. У загальному огляді звіту коротко описано місце інформаційних операцій у російській військовій доктрині, а також те, як Росія вдавалася до них в інших конфліктах і контекстах. У цьому розділі також висвітлюється зв'язок дезінформації з МГП і міжнародним правом прав людини (МППЛ), а також виявлені зв'язки між дезінформацією і шкодою, заподіяною цивільному населенню в інших контекстах. У розділі V звіту представлено узагальнені висновки про те, яких змін зазнала інформаційна екосистема в Україні після повномасштабного вторгнення, зокрема, як змінилася довіра до різних платформ і джерел інформації, та їх використання. Ці висновки закладають основу для кращого розуміння потенційного впливу шкідливих дезінформаційних наративів і тактик, які застосовуються під час війни в Україні, про що йдеться у розділі VI. Нарешті, у розділі VII розглядається, яким чином ключові суб'єкти протидіють поширенню шкідливої дезінформації в Україні, зокрема йдеться про кроки української влади, громадянського суспільства, міжнародних і національних неурядових організацій, а також соціальних мереж і технологічних компаній.

II. РЕКОМЕНДАЦІЇ

Уряду Росії:

- Негайно припинити обстріли об'єктів телекомунікаційної та енергетичної інфраструктури, які використовуються винятково в цивільних цілях, і припинити обстріли об'єктів телекомунікаційної та енергетичної інфраструктури подвійного призначення, які можуть призвести до непропорційної шкоди цивільному населенню;
- Припинити інформаційні операції проти цивільного населення, які мають на меті викликати паніку та які, як можна обґрунтовано очікувати, ускладнять доступ цивільного населення до життєво важливих послуг і змусять його діяти всупереч власним інтересам, наприклад, поширення дезінформації про шляхи та можливості евакуації, а також про проведення заходів гуманітарного реагування;
- Переглянути військову політику проведення інформаційних операцій, щоб обмежити безпосередню дію дезінформації на цивільне населення, яка може призвести до шкоди, непропорційної очікуваній військовій перевазі, або яка може порушити інші норми міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини; це також стосується інформаційних операцій, головною метою яких є поширення терору серед цивільного населення або підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства.

Уряду України:

- Переконатися, що до завдань державних органів, відповідальних за протидію дезінформації, входять заходи з відстеження та виявлення локальних наративів, які підривають захист і добробут цивільного населення, зокрема включити це завдання у відповідні стратегії, військові директиви та плани;
- Посилити зусилля із забезпечення доступу до урядових комунікацій для людей похилого віку, людей з інвалідністю та цивільних осіб, що не мають доступу до онлайн-джерел інформації внаслідок російської тактики ведення інформаційної війни;
- Посилити інформування про можливості евакуації, за умови що це не створюватиме значних ризиків для цивільного населення, а також про доступні евакуйованим людям послуги та допомогу, з метою протидії російській дезінформації щодо евакуації та допомоги цивільному населенню подолати невизначеність, з якою вони стикаються після залишення своїх домів у прифронтових районах;
- Вжити заходів, аби програми державного телебачення, такі як телемарафон «Єдині новини», були аполітичним джерелом інформації для цивільного населення, таким чином підтримуючи довіру до цієї платформи, а також її потенціал у протидії дезінформації та наданні цивільному населенню критично важливих новин про розвиток безпекової ситуації;
- У межах зусиль уряду з управління інформацією, регулярно переглядати інформаційну політику та встановлені обмеження на поширення інформації, щоб забезпечити їхню обґрунтованість; переконатися що ці обмеження не підривають довіру до уряду та спроможність органів місцевого самоврядування оперативно ділитися інформацією з цивільним населенням, та не шкодять захисту цивільного населення;

- Сприяти посиленню підзвітності, прозорості та поширенню чіткої та зрозумілої інформації щодо таких питань як можливі випадки корупції, призов на військову службу, можливі порушення або правомірну шкоду, заподіяну ЗСУ цивільному населенню, щоб позбавити пов'язаних з Росією суб'єктів можливості спекулювання на цих питаннях під час інформаційних операцій, натомість підтримувати високий рівень довіри до цивільної влади та військових;
- Переконатися, що державні політики та діяльність державних органів включали протидію спробам Росії розколоти суспільство, наприклад, навколо теми використання російської мови та колабораціонізму в умовах російської окупації. Необхідно завчасно виявляти потенційні «точки ризику» для запобігання поширенню дезінформації та працювати разом з міжнародними та національними неурядовими організаціями, щодо вирішення існуючих проблем соціальної згуртованості;
- Запровадити навчання з медіаграмотності та протидії дезінформації для посадових осіб органів місцевого самоврядування та деяких військовослужбовців ЗСУ, зокрема офіцерів цивільно-військового співробітництва (ЦВС), щоб покращити їхні вміння виявляти дезінформацію та протидіяти їй. Вжити заходів, аби нормативні документи чітко визначали роль цих осіб у боротьбі з дезінформацією, а також посилити зв'язки, котрі допомагали б органам місцевого самоврядування та центральним органам влади взаємодіяти у виявленні дезінформації;
- Співпрацювати з міжнародними неурядовими організаціями, українськими громадськими організаціями та безпосередньо з постраждалими громадами, щоб забезпечити навчання цивільного населення медіаграмотності, наскільки це дозволять наявні ресурси та потенціал;
- Продовжити надавати пріоритет фінансуванню проєктів з відновлення та розширення телекомунікаційних мереж, щоб мешканці всіх звільнених територій України мали доступ до послуг українських інтернет-провайдерів, мобільного зв'язку, телебачення та радіомовлення;
- Розглянути можливість розробки законодавства, яке було б подібним до прийнятого в ЄС Закону про цифрові послуги, і могло б запровадити додаткові вимоги до соціальних мереж щодо моніторингу контенту та сприяти зменшенню випадків, коли соціальні мережі використовуються для заподіяння шкоди користувачам в Україні.
- Включити аналіз випадків заподіяння шкоди цивільному населенню від недостовірної інформації та дезінформації до переліку запроваджених Україною заходів з виявлення та мінімізації шкоди, завданої цивільному населенню.

Гуманітарним організаціям і донорам, які фінансують їхню роботу в Україні:

- Надати фінансову підтримку для відновлення та розширення телекомунікаційної інфраструктури в Україні;
- Підтримувати незалежну українську журналістику, щоб допомогти їй відновитися від шкоди завданою війною, та продовжувати підтримувати громадські організації, які працюють над виявленням та протидією шкідливій дезінформації;
- Під час планування ресурсів та надання послуг з охорони психічного здоров'я, враховувати ймовірний вплив дезінформації на психічне здоров'я цивільного населення;
- На додаток до заходів, що їх вживає український уряд, інвестувати в навчання медіаграмотності українського населення, включаючи людей похилого віку, послаблюючи тим самим негативний вплив дезінформації;

- Налагодити чітку і регулярну комунікацію з громадами, які отримують гуманітарну допомогу, відстежувати, яким чином громади отримують та сприймають інформацію, моніторити інформаційний простір на предмет неправдивої інформації про гуманітарні організації або послуги;
- Розглянути можливість посилення моніторингу, що його здійснюють гуманітарні організації, аби виявляти і враховувати проблеми захисту цивільного населення, пов'язаних із дезінформацією, наприклад, за допомогою системи кластерів з питань захисту;
- Активізувати поточні зусилля громад щодо виявлення та запобігання ризикам, пов'язаних із недостовірною інформацією та дезінформацією, розбудовуючи спроможність розпізнавати недостовірну інформацію/дезінформацію та протидіяти їй під час діяльності в громадах.

Соціальним мережам та їхнім материнським технологічним компаніям:

- Компаніям на кшталт Telegram, які досі не вжили серйозних заходів для модерації шкідливого контенту, варто якнайшвидше інвестувати в розвиток такої спроможності;
- Активізувати зусилля для забезпечення модерації контенту, зокрема шляхом взаємодії з громадянським суспільством і представниками влади, коли це можливо, а також покращити оперативність реагування на запити представників громадянського суспільства і влади щодо позначення або видалення шкідливого контенту та облікових записів, які порушують правила спільнот;
- Інвестувати додаткові ресурси в роботу фахівців із прав людини, етики та безпеки, щоб покращити реагування компаній на поширення шкідливої дезінформації в соціальних мережах і зменшити навантаження на неприбуткові та громадські організації, залучені до моніторингу такого контенту;
- Розглянути можливість запровадження моделей або правил реагування на кризові ситуації, для виділення додаткових людських і фінансових ресурсів на середовища з високими ризиками для сприяння оперативному виявленню шкідливої дезінформації та контенту, що порушує правила соцмереж.

III. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

У даному дослідженні було використано чотири різні методи: аналіз літератури, опитування 103 цивільні особи, напівструктуровані інтерв'ю з 91 особою, а також аналіз дописів у соціальних мережах з метою виявлення прикладів/кейсів та посилення висновків, зроблених на основі проведених інтерв'ю. Під час опитування респондентам було запропоновано як відкриті, так і закриті запитання з декількома варіантами відповідей. Дослідники-консультанти CIVIC проводили опитування цивільних у телефонному режимі українською та російською мовами (залежно від вибору респондента) у жовтні-листопаді 2022 року. CIVIC також надавав респондентам визначення термінів «недостовірна інформація» та «дезінформація» і, за потреби, уточнював формулювання запитань. Учасників опитування було визначено за допомогою методу цільової вибірки. На думку експертів CIVIC, вік, стать і місце проживання (наприклад, місто чи село, а також шкода спричинена воєнними діями) є важливими факторами, які можуть позначитися на відповідях респондентів, тому ми намагалися опитати приблизно рівну кількість чоловіків і жінок, встановили квоти для різних вікових категорій і відібрали однакову кількість сіл і міст для проведення інтерв'ю. Інтерв'ю було проведено в таких населених пунктах: одне село та одне місто на заході України, які не зазнали безпосередніх нападів російських військових (Калуш та Рівне); два села та два міста в центрі та на сході України, які незначною мірою постраждали від дій російських військових (Овруч, Слов'янськ, Київ та Кривий Ріг); два села та два міста в центрі та на сході України, які зазнали значних нападів росіян та масштабних руйнувань (Новгород-Сіверський, Охтирка, Чернігів та Харків). У кожному з цих 10 населених пунктів було опитано від 10 до 11 респондентів. CIVIC отримав усну інформовану згоду всіх учасників на аналіз та цитування їхніх відповідей у цьому звіті.

Співробітники та консультанти CIVIC проводили якісні напівструктуровані інтерв'ю дистанційно телефоном та очно в період з липня 2022 року по березень 2023 року, при цьому більшість інтерв'ю відбулися в лютому-березні 2023 року. Вибірка налічує 91 особу: 22 цивільні особи (13 жінок і 9 чоловіків, усі старші 18 років); 17 представників українських неурядових організацій та громадських організацій; 12 журналістів та інших працівників ЗМІ; 12 представників центральних та місцевих органів влади; 6 українських військових; 10 представників міжнародних аналітичних центрів і міжнародних профільних експертів; 7 представників міжнародних гуманітарних організацій; 1 представник соціальної мережі; 4 представники міжурядових організацій. Більшість респондентів знаходилися в Бучі, Чернігові, Ірпені, Харкові та Києві. Тривалість інтерв'ю становила від 45 до 90 хвилин, і всі учасники надали усну згоду на використання отриманої від них інформації в цьому звіті. Учасників інтерв'ю було визначено методом цільової вибірки. Напівструктуровані інтерв'ю проводилися англійською та українською мовами, залежно від вибору респондентів.

Щоб захистити свої джерела, ми не розкриваємо їхні імена та іншу інформацію, яка може допомогти ідентифікувати їх, однак надаємо інформацію про використані цитати, яка може бути корисною для читачів, зокрема, місяць і рік проведення інтерв'ю, професію респондентів або їхній статус як цивільних осіб, а також, у більшості випадків, місцезнаходження респондентів, які брали участь в опитуванні. Кожному телефонному інтерв'ю в рамках опитування цивільних, та напівструктурованому інтерв'ю з експертним середовищем було присвоєно власний унікальний номер, який зазначено у посиланнях.

Аналіз дописів у Telegram провів Центр інформаційної стійкості⁵ (ЦІС) на замовлення CIVIC. ЦІС використав програмне забезпечення для аналізу соціальних мереж Kibana і дослідив

Photo by Roman Pilipey/Getty Images

Люди шукають інформацію на своїх телефонах, ховаючись на станції метро в Києві під час повітряної тривоги. Бойові дії в Україні в основному зосереджено на сході та півдні країни, але столиця залишається об'єктом регулярних авіаударів. Київ, Україна, 10 лютого 2023 р.

приблизно 6300 дописів у 250 Telegram-каналах, визначених ЦІС як проросійські на підставі систематичного поширення ними інформації, що повторює наративи російської влади або російських державних ЗМІ. ЦІС проаналізував дописи, які стосувалися п'яти різних міст і були опубліковані в часові проміжки, які вважалися особливо важливими для захисту та безпеки цивільного населення. Йдеться про такі міста і часові проміжки: Чернігів – з 24 лютого по 15 березня 2022 року; Маріуполь – з 24 лютого по 15 травня 2022 року; Харків – з 24 лютого по 30 квітня 2022 року; Херсон – з 24 лютого по 15 травня 2022 року; Запоріжжя – з 1 по 31 березня 2022 року та з 28 червня по 15 вересня 2022 року.

Наше дослідження має декілька обмежень. Розмір вибірки для проведення опитування відносно невеликий, а використання цільової вибірки не дозволяє масштабувати отримані висновки на всю територію України. Однак, результати нашого дослідження значною мірою збігаються з результатами набагато масштабніших опитувань, на які ми, за потреби, також посилаємося в тексті звіту. Крім того, ситуація в Україні дуже динамічна, тому тактика і наративи, що використовуються для ведення інформаційної війни, могли змінитися протягом часу між завершенням дослідження і публікацією цього звіту. Встановлення власників облікових записів у соціальних мережах та їхнього беззаперечного зв'язку з офіційними структурами в уряді чи збройних силах Росії виходило за межі можливостей CIVIC. Тому ми за замовчуванням визначали суб'єктів дезінформації лише як проросійських або пов'язаних з Росією, за винятком випадків, коли певний наратив відкрито поширювався російськими урядовцями, військовими або представниками підконтрольних державі ЗМІ через їхні

офіційні облікові записи. Для визначення того, що наративи просуваються проросійськими або пов'язаними з Росією суб'єктами, ми в більшості випадків покладалися не стільки на первинний аналіз соціальних мереж, скільки на експертні висновки фахівців, які працюють у сфері дослідження недостовірної інформації та дезінформації та аналізують і відстежують контент у соціальних мережах. Виняток становить аналіз приблизно 6300 дописів у Telegram, проведений ЦІС на замовлення CIVIC.

Коли CIVIC називає інформацію неправдивою або дезінформацією, ми беремо за основу критерій, чи є у відкритому доступі будь-яка достовірна інформація на підтвердження відповідного наративу, а також вагу доказів протилежної точки зору, якщо вони є. Дуже складно встановити причинно-наслідкові зв'язки між дезінформацією, спожитою цивільними особами, і прийнятими ними рішеннями або подальшою шкодою від цієї дезінформації. CIVIC намагався насамперед висвітлити ризики, які може створювати дезінформація, і наводив думки респондентів щодо зв'язку між дезінформацією та завданою нею шкодою. Учасники не завжди могли чітко відрізнити недостовірну інформацію від дезінформації, і навіть попри те, що CIVIC за потреби давав визначення та роз'яснення цих термінів, співрозмовники подеколи продовжували плутати їх. Щоб допомогти впоратися з цією проблемою, CIVIC перевіряв отримані дані під час інтерв'ю з різними респондентами, включно з тими, хто виконує спеціальні функції з аналізу та моніторингу дезінформації. Нарешті, наше дослідження стосується лише інформаційних операцій, спрямованих на українських суб'єктів всередині України. Воно не включає ґрунтовний аналіз інформаційних операцій, які стосуються України, але орієнтовані на населення Росії або населення інших та представників влади країн по всьому світу.

Існує багато взаємопов'язаних і частково повторюваних термінів, що їх використовують для опису способів маніпулювання інформацією в межах військової стратегії або з метою заподіяння шкоди споживачам. Воєнні історики, аналітики та стратеги часто оперують поняттями «інформаційні операції», «психологічні операції», «пропаганда» та «протистояння в сірій зоні», які можуть стосуватися використання державними або недержавними суб'єктами неправдивої або правдивої інформації для досягнення своїх військово-політичних цілей. Гібридна війна – це термін, який регулярно використовують для опису ситуації, коли військові або добровольці проводять інформаційні операції та кібератаки у комбінації з бойовими діями. Працівники гуманітарних та неурядових організацій часто мають справу з недостовірною інформацією, дезінформацією та мовою ворожнечі під час своєї роботи. Під недостовірною інформацією зазвичай розуміють неправдиву інформацію, яку не поширюють зі злим умислом, тоді як дезінформація – це неправдива інформація, яку свідомо розповсюджують із лихими намірами. Пропаганда може ґрунтуватися на правді або брехні, але зазвичай вона є упередженою або подається в оманливий спосіб, обслуговуючи певні інтереси – найчастіше політичні або військові. Для більшої зрозумілості CIVIC надав визначення цих поширених термінів у Додатку А до цього звіту. Наше дослідження присвячене впливу інформаційних операцій на цивільне населення з особливим акцентом на проблемі дезінформації. В тексті звіту ми використовуємо термінологією, яка, як нам здається, найточніше описує способи маніпулювання інформацією в кожному конкретному випадку. Там, де ми безпосередньо цитуємо співрозмовників, ми зберегли без змін обрану респондентами термінологію для опису різних аспектів інформаційних операцій.

IV. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Воєнна доктрина Росії та заяви відомих військових керівників відводять інформаційній війні важливу роль у межах ширшої оборонної та військової стратегії країни. Вони не проводять різниці між кібервійною та дезінформаційною діяльністю. Натомість обидві тактики передбачає російська концепція ведення інформаційної війни, яка також включає заходи зі збору інформації та ізоляції цільової аудиторії від неросійських інформаційних джерел. Російські урядовці розглядають інформаційну війну як безперервну діяльність, а воєнна доктрина Росії визначає дезінформацію, спрямовану проти цивільного населення з метою дискредитації уряду іншої країни або підризу солідарності та опору населення, як одну із загальновизнаних стратегій.⁶

Протягом останнього десятиліття Росія використовувала і відпрацьовувала різноманітні методи ведення інформаційної війни. Цифрові інформаційні атаки зазвичай є анонімними, а відтак ідентифікувати їх виконавців дуже непросто. Проте російський уряд достовірно причетний до хакерських атак на веб-сайти та електронні адреси провідних ЗМІ та офіційних осіб з метою розміщення та надсилання неправдивої інформації. Він також достовірно причетний до використання так званих «глибоких підробок», створення веб-сайтів на підставних осіб або установ для поширення неправдивої або оманливої інформації, а також використання тролів і ботів для поширення дезінформації та створення відчуття її правдоподібності.⁷

Об'єктами цих атак стала ціла низка країн, у тому числі країни Східної Європи, Балтії, Латинської Америки та Африки. 2007 року російські хакери здійснили серію кібератак проти економічних і політичних суб'єктів Естонії, серед яких засоби масової інформації, урядові веб-сайти, банки та інтернет-провайдери. Крім того, коли російські війська увійшли до Південної Осетії в Грузії 2008 року, одночасно із вторгненням проводилися атаки на відмову в обслуговуванні (DDoS-атаки) з метою вимкнення урядового зв'язку та порушення роботи банків, приватних телекомунікаційних компаній і транспортних компаній. Під час нападу на Крим 2014 року Росія встановила контроль над усіма друкованими ЗМІ, телерадіокомпаніями та доступом до Інтернету, фактично ізолювавши регіон від будь-яких повідомлень у ЗМІ, окрім тих, які поширювала російська влада. Ще задовго до повномасштабного вторгнення в Україну, пов'язані з Росією суб'єкти запускали в Україні локалізовані кібер- та дезінформаційні кампанії у відповідь на певні політичні події, такі як протести та вибори, в тому числі шляхом здійснення кібератак на електророзподільні центри для провокування відключень електроенергії.⁸

Однією з тактик інформаційної війни, до якої Росія вдавалася з перших днів повномасштабного вторгнення, було відрізати прифронтові та окуповані території від усіх неросійських джерел інформації.

Пара проходить повз білборд із російськими пропагандистськими плакатами в Херсоні. Херсон був єдиною регіональною столицею, окупованою Росією після її повномасштабного вторгнення 24 лютого. 11 листопада 2022 року українські військові увійшли та звільнили Херсон від російської окупації. Херсон, Україна, 14 листопада 2022 р.

Під час повномасштабного вторгнення в Україну Росія застосувала весь арсенал засобів ведення інформаційної війни. Однією з тактик інформаційної війни, до якої Росія вдавалася з перших днів повномасштабного вторгнення, було відрізати прифронтові та окуповані території від усіх неросійських джерел інформації. У міру просування російські війська намагалися заглушити та захопити українські телекомунікаційні мережі. Коли їм не вдалося використати цю інфраструктуру для трансляції російських каналів, вони її зруйнували.⁹ Російські солдати обшукували будинки, спеціально видивляючись телефони та комп'ютери, вилучали та знищували знайдені пристрої. Вони також цілеспрямовано переслідували журналістів у прифронтових районах.¹⁰ На багатьох територіях після блокування українських телекомунікацій Росія активно намагалася замінити їх пропагандою, використовуючи соціальні мережі, телебачення, газети, рекламні щити та листівки.¹¹

Пов'язані з Росією суб'єкти також вдаються до низки тактик, спрямованих на підвищення ефективності дезінформаційних кампаній, зокрема, будують дезінформаційні наративи навколо правдивих фактів і обирають теми, які вже є дуже чутливими для громадськості. Така стратегія робить вигадані наративи правдоподібнішими і збільшує ймовірність того, що вони знайдуть прихильну до них аудиторію.¹² Деякі пов'язані з Росією особи не лише поширюють дезінформацію через канали та суб'єктів, які чітко ідентифікують себе як російські та проросійські, але й маскуються під українців, сподіваючись ввести в оману українське цивільне населення, що не буде з готовністю читати, відстежувати або довіряти інформації, яка очевидно походить з російського джерела.¹³ Крім того, довіра до російських інформаційних операцій часто формується шляхом розміщення та перерозміщення

неправдивої інформації на різних платформах протягом певного часу. Ця тактика створює видимість існування доказів на підтвердження поширюваних наративів, навіть якщо всі джерела є фейковими. Щоб внести ще більше плутанини в інформаційний простір, багато пов'язаних з Росією веб-сайтів і каналів у соціальних мережах, які поширюють дезінформацію, видають себе за спростовувачів такої неправди або навіть за легітимні ЗМІ.¹⁴

Починаючи з лютого 2022 року, Росія зосередила частину своїх стратегічних дезінформаційних зусиль у мережі Інтернет на виправданні свого вторгнення в Україну. Серед прикладів можна назвати неправдиві заяви про те, що Україна розробляє біологічну зброю для нападу на Росію, що українські війська скоюють геноцид проти російськомовного населення Донбасу, і що метою вторгнення була та залишається «денацифікація» країни. Стратегічні наративи також спрямовані на перешкоджання західній військовій та фінансовій підтримці України: стверджується, що Україна продає та використовує не за призначенням військове обладнання, отримане від США та Європи, а також висловлюються припущення, що підтримка України з боку Заходу загрожує економічному добробуту країн-донорів. Частина наративів також направлена на дискредитацію повідомлень про порушення прав людини російськими військами: наприклад, стверджуючи, що жінки, які розповідали про своє перебування в пологовому будинку, розбомбленому російською авіацією, були найманими акторками.¹⁵

У дописах, поширюваних пов'язаними з Росією суб'єктами в соціальних мережах, широко використовуються мізогіністичні висловлювання та ярлики. В них, наприклад, намагаються дискредитувати випадки сексуального насильства над українськими жінками під час російського вторгнення, а також змальовується образ українок-біженок у Європі, як таких, що часто займаються проституцією.¹⁶ Активне використання такої риторики та наративів може створити сприятливе середовище для скоєння ще більшого насильства над жінками в Україні та за її межами, а жертвам сексуального насильства може стати складніше заявляти про заподіяну їм шкоду. Проросійські суб'єкти вдаються до образливих висловлювань на адресу лесбійок, геїв, бісексуалів, трансгендерів, інтерсексуалів та квір-людей (ЛГБТІК+), намагаючись послабити зв'язки між Україною та країнами-членами ЄС і НАТО. Наприклад, вони принижують ЛГБТІК+, стверджують, що Європа схвалює таку різноманітність, і закликають українців протистояти таким ідеалам.¹⁷ Такі зусилля, як наприклад усепроникне поширення мізогіністичних, жінконенависницьких тем, можуть призвести до насильства проти представників спільноти ЛГБТІК+.

***У дописах,
поширюваних
пов'язаними з
Росією суб'єктами
в соціальних
мережах, широко
використовуються
мізогіністичні
висловлювання та
ярлики.***

Чимало з цих радше стратегічних і глобальних наративів спрямовані як на населення України, так і на інші країни. Досить часто проросійські суб'єкти, які поширюють дезінформацію в ЗМІ та соціальних мережах, адаптують ширші наративи до політичної та соціальної динаміки в окремо взятій цільовій країні та створюють облікові записи в соціальних мережах, копіюючи провідні новинні агентства цих країн для розповсюдження такої інформації.¹⁸ Як детально описано в розділі VI цього звіту, разом із цими глобальними і стратегічними наративами в українське суспільство на гіперлокальному рівні проникають також інші види російської дезінформації, спроможні підірвати безпеку та добробут в Україні.

Використання дезінформації або пропаганди сторонами конфлікту під час війни як таке не заборонено МГП. Додатковий протокол I до Женевських конвенцій дозволяє «воєнні хитрощі», які «спрямовані на те, щоб призвести противника до помилки чи спонукати його діяти необачно».¹⁹ Однак дезінформація може становити порушення МГП, якщо вона поширюється особою, яка безпосередньо бере участь у бойових діях, і порушує інші захисні норми МГП. Наприклад, МГП забороняє «акти насильства чи загрози насильства, що мають головною метою тероризувати цивільне населення».²⁰ МППЛ також застосовується під час конфлікту і поширюється не лише на владні структури, які безпосередньо беруть участь у бойових діях, але й на ціла низка інших державних суб'єктів. Деякі положення МППЛ передбачають захист від зловмисних інформаційних операцій, наприклад, стаття 20 Міжнародного пакту про політичні і громадянські права, яка забороняє «будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства».²¹

Хоча оновлені коментарі та юридичні тлумачення МГП і МППЛ допомогли забезпечити постійну актуальність цих правових норм в умовах еволюції поля бою, практика використання інформаційних операцій суттєво змінилася з моменту розробки цих норм. Сьогодні цивільне населення частіше стає об'єктом дезінформації та інших видів зловмисних інформаційних операцій, ніж збройні сили супротивника. Крім того, як визнає Міжнародний Комітет Червоного Хреста (МКЧХ), «хоча ці прийоми не є новими, використання технологій для їх поширення суттєво впливає на *масштаб* і *швидкість*, з якою така інформація досягає численних цільових аудиторій, а також на *вплив*, який вона на них справляє»²².

Оскільки зловмисники все частіше вдаються до цифрових інформаційних операцій для охоплення широкої аудиторії, з'являється все більше доказів того, як це може зашкодити цивільному населенню. Сам по собі доступ до інформації можна розглядати як право, порушення якого посилює вразливість, обмежує здатність цивільних осіб приймати рішення та підриває їхню здатність до самозахисту.²³ Дослідження також виявило зв'язок між дезінформацією та шкодою, яка може включати фізичну, психологічну та соціальну шкоду, зокрема порушення доступу цивільних осіб до життєво важливих послуг або спонукання їх діяти всупереч власним інтересам, стимулювання або легітимізацію актів насильства, а також спричинення сильного страху, горя або інших болючих емоцій, що негативно позначається на психічному стані людей.²⁴ CIVIC визначив декілька таких взаємозв'язків між дезінформацією та шкодою цивільному населенню України.

V. ІНФОРМАЦІЙНІ ПОТРЕБИ ТА ПРАКТИКИ УКРАЇНЦІВ

Одним із аспектів оцінки впливу зловмисних інформаційних операцій та способів обмеження їхнього впливу є розуміння навколишньої інформаційної екосистеми, особливо того, як цивільне населення отримує доступ до інформації та використовує її, на які джерела інформації воно покладається та яким довіряє. Така інформація може вказати на зони підвищеного ризику, де цивільне населення значною мірою спирається на канали комунікації, що поширюють дезінформацію. Вона також може допомогти суб'єктам, які займаються питаннями захисту населення, виявити найкращі шляхи прозорості комунікації з цивільним населенням – що саме по собі може допомогти зменшити вплив дезінформації – та зосередитися на більш конкретних зусиллях з протидії дезінформації. Комплексні дослідження та оцінки споживання медіа дозволили відстежити зміни в інформаційній екосистемі України за останні роки. Дані опитувань та напівструктурованих інтерв'ю CIVIC надають додаткову інформацію про те, як змінилося використання різних медіа-платформ та довіра до них на початкових етапах повномасштабного вторгнення Росії в Україну, а також пізніше 2022 та 2023 роках.

Майже безперервне споживання інформації

До лютого 2022 року українці вже мали надзвичайно якісний доступ до різноманітних джерел інформації. Згідно з опитуваннями, 2020 року²⁵ українське телебачення було доступне для 94% населення України, а 2021 року мережею Інтернет користувалися 79% людей старше 15 років.²⁶ Також за оцінками, 2022 року 76,6% мешканців України мали смартфони.²⁷ Тому, коли Росія розпочала повномасштабне вторгнення в країну, люди в Україні швидко почали шукати на екранах своїх пристроїв найважливішу інформацію про розвиток політичної та безпекової ситуації. Представник ЗМІ узагальнив це таким чином: «Інформаційний потік набув надзвичайно важливого значення для українців. ...Ми панікували і не розуміли, що відбувається, і намагалися вгамувати страх інформацією. ...Люди не спали, не їли. Вони всі сиділи в інформаційному просторі, споживаючи інформацію».²⁸

Переважаюча більшість цивільних осіб, опитаних CIVIC, повідомили, що протягом перших кількох тижнів російського вторгнення 2022 року вони різко збільшили обсяги перегляду ЗМІ до такої міри, що більшість часу, коли вони не спали, вони проводили за новинами. До 24 лютого 2022 року більшість опитаних CIVIC українців дивилися телебачення менше двох годин на день і переглядали менше двох годин відео в Інтернеті, слідкуючи за політичними та безпековими новинами. Однак у перші два тижні після повномасштабного вторгнення багато українців щодня понад шість годин проводили в Інтернеті, читаючи новини про кризу, і понад шість годин дивилися телевізор (повні результати опитування див. у Додатку Б). Так, одна жінка, розповідаючи про те, скільки годин на день вона витратила на пошук інформації про хід військових дій, сказала CIVIC: «У перші дні, в лютому-березні, це було, напевно, 24 години на добу – якщо не брати до уваги час на сон».²⁹

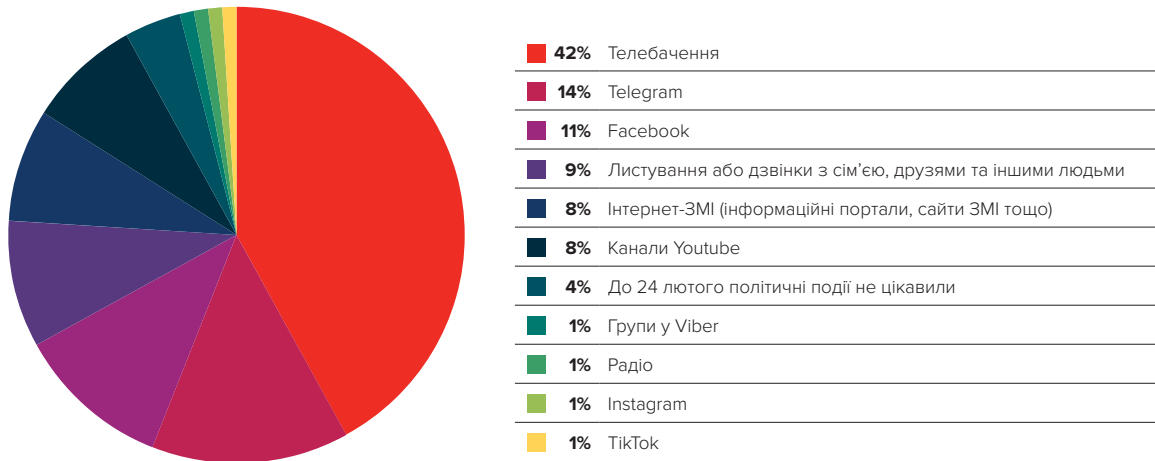
Більшість респондентів CIVIC відзначили, що після початкового етапу російського вторгнення скоротили своє користування ЗМІ до рівня нижчого, ніж під час найгострішої фази війни, але вищого, ніж до лютого 2022 року. Як зазначила одна харків'янка: «На початку війни, звісно, ми були трохи розгублені, напружені та налякані. Так, ми постійно сиділи з телефонами в руках, з відкритим ротом слухаючи новини по телевізору. Але зараз, так чи інакше, під час війни життя триває. Ми повинні розуміти, що і де відбувається, [але] в такій ситуації потрібно продовжувати жити».³⁰

Зміна практики використання інформаційних платформ та довіри до них

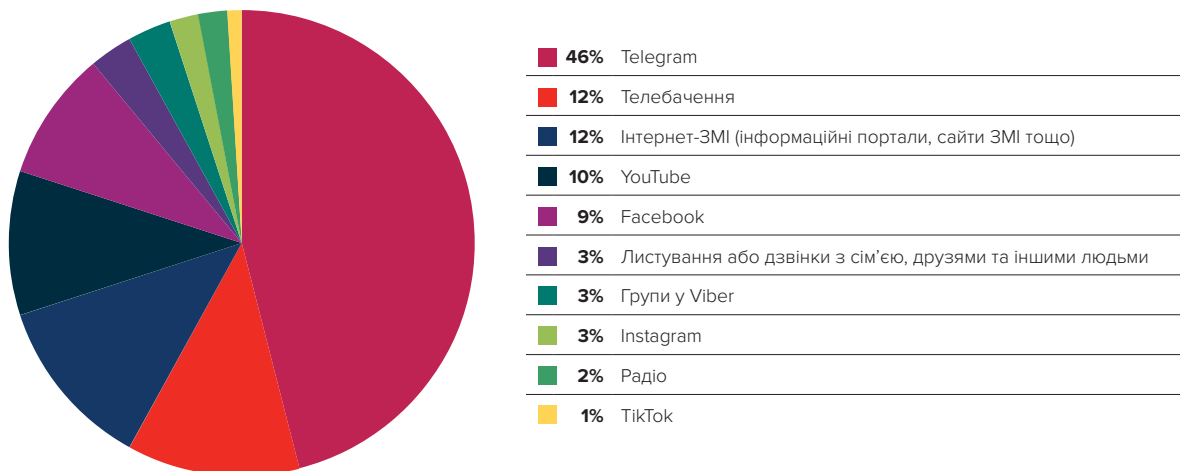
Коли Росія розпочала повномасштабне вторгнення в Україну, рівень використання українцями соцмереж як джерела новин уже зростав. Щорічне опитування, проведене USAID та Інтерньюз, показало зростання цього показника з 2017 по 2021 рік. За той самий період рівень користування телебаченням, новинними сайтами та радіо знизився.³¹ Ця тенденція посилюється 2022 року через наступ Росії.³² Для 42% респондентів, опитаних CIVIC, основним джерелом інформації про політичну та безпекову ситуацію до повномасштабного вторгнення Росії було телебачення, тоді як 36% повідомили, що користувалися переважно різними видами соціальних мереж. Під час проведення нашого опитування в жовтні-листопаді 2022 року лише 12% тих самих респондентів зазначили, що основним джерелом інформації для них було телебачення, тоді як майже 72% користувалися соціальними мережами. Незважаючи на те, що рівень користування різними медіа-платформами залежить від віку – люди старшого віку частіше довіряють телебаченню і радіо, тоді як молодь більше покладається на соціальні мережі, – старші люди також дедалі частіше користуються соціальними медіа-платформами для отримання новин про конфлікт і політичні події.

РИСУНОК 1.

Основне джерело інформації про політичну та безпекову ситуацію до повномасштабного вторгнення

Основне джерело інформації про політичну та безпекову ситуацію, жовтень-листопад 2022 року

Серед прихильників соціальних мереж у 2022 році відбувся помітний зсув – користувачі відмовились від Facebook як основної платформи для отримання новин і масово перейшли на Telegram.³³ Співрозмовники CIVIC пояснили, що українці віддали перевагу Telegram з кількох причин. Найголовніша з них полягає в тому, що в Telegram інформація поширюється швидше, ніж у традиційних ЗМІ, причому стисло і напругу.³⁴ «Там [у Telegram] новини публікуються дуже швидко, тоді як під час бойових дій все змінювалося блискавично – не за години, а буквально за хвилини», – зазначив один із мешканців Харкова.³⁵ Крім того, Telegram розроблений для мобільних телефонів і забезпечує якісне відображення інформації на них. Тому цивільні особи можуть користуватися ним, перебуваючи в дорозі або в укриттях,³⁶ а також, принаймні, протягом певного часу, коли немає електроенергії, телебачення та швидкісного інтернету.³⁷ Респонденти також підкреслили, що соціальні мережі дозволяють обмінюватися інформацією та отримувати до неї доступ на дуже локальному рівні, а також слідувати за відповідними політичними та безпековими новинами на загальнодержавному та міжнародному рівнях, хоча це і не є унікальною особливістю Telegram.³⁸

ВІДМІННОСТІ, ЯКІ МОЖЕ СПРИЧИНИТИ ВІК

Звички медіаспоживання в Україні суттєво різняться залежно від віку. Із 103 цивільних осіб, опитаних CIVIC у ході цього дослідження, 21 особа була старшою 60 років. Медіа-уподобання цієї вікової групи суттєво відрізнялися від уподобань загального числа опитаних CIVIC цивільних осіб. Примітно, що в той час як 30,7% всіх опитаних використовували Telegram як основне джерело інформації про політичні та безпекові події в перші два тижні повномасштабного російського вторгнення, серед громадян старше 60 років таких було лише 4,8%. Коли CIVIC проводив своє опитування в жовтні-листопаді 2022 року, частка респондентів, які поклалися на Telegram як на основне джерело інформації про політичні та безпекові події в країні, зросла до 46,1%. Проте що стосується людей старше 60 років, то для них показник відповідного використання Telegram залишився на рівні лише 14,3%. Протягом обох досліджуваних періодів ця старша вікова група вважала телебачення основним джерелом інформації про війну, а також частіше довіряла YouTube, інтернет-сайтам і порталам ЗМІ та радіо, ніж респонденти в цілому.

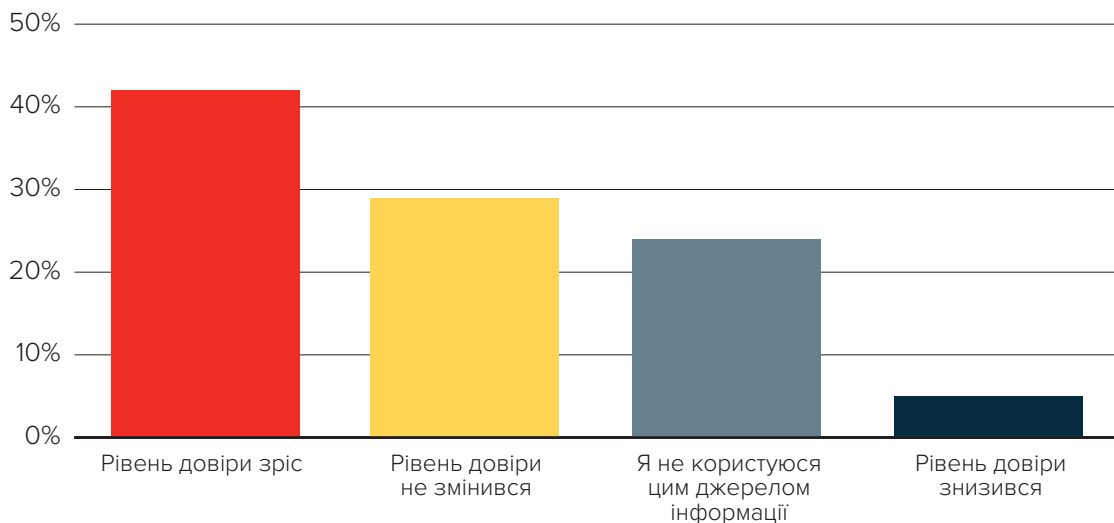
Ці різні звички медіаспоживання впливають на здатність літніх людей отримувати доступ до інформації, яка може виявитися критично важливою для їхнього захисту та прийняття рішень. Літні люди та люди з інвалідністю також є серед тих, хто найбільше відмовляється залишати прифронтові та окуповані території та має найменші можливості для цього, що робить їх вразливими до інформаційних атак, до яких вдається Росія на цих територіях. Українська влада, міжнародні та українські неурядові організації мають брати до уваги ці особливості та докладати цілеспрямованих зусиль для охоплення найбільш вразливих груп населення під час донесення потенційно рятівної для життя українців інформації, а також під час протидії дезінформації.

Telegram та інші соціальні мережі, безсумнівно, є корисними для цивільного населення – іноді вони забезпечують людей оперативною інформацією, яка є критично важливою для прийняття рішень і відсутня на інших платформах.³⁹ Однак представники ЗМІ, урядовці та гуманітарні організації висловлюють глибоке занепокоєння щодо достовірності інформації, яка поширюється через соціальні мережі.⁴⁰ З початком повномасштабного вторгнення обсяг дезінформації, поширюваної пов'язаними з Росією суб'єктами, значно збільшився, а

соціальні мережі стали для них найбільш популярною платформою для розповсюдження дезінформації.⁴¹ 30% опитаних CIVIC цивільних осіб заявили, що частина інформації з соціальних мереж, яку вони використовували для прийняття важливих рішень щодо своєї безпеки та захисту 2022 року, виявилася неправдивою.⁴² Більшість експертів, з якими спілкувався CIVIC, вважають Telegram найменш регульованою соціальною мережею та характеризують її як таку, що переповнена дезінформацією. «Мільйони, десятки мільйонів українців можуть потрапити під вплив російської пропаганди через користування Telegram, і ми нічого не можемо з цим вдіяти через відсутність модерації та регулювання», – застеріг один із лідерів громадянського суспільства.⁴³ Інший лідер громадянського суспільства сказав про Telegram: «Більшість контенту розміщується без зазначення авторства, без посилань, анонімно та під виглядом повідомлень справжніх ЗМІ».⁴⁴

РИСУНОК 2.

Як змінився Ваш рівень довіри до Telegram після російського вторгнення в лютому 2022 року?

Незважаючи на ці побоювання влади та експертів, 42% опитаних CIVIC цивільних осіб відповіли, що рівень їхньої довіри до Telegram зріс після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Схоже, що багато з них просто ототожнюють довіру з функціональністю, пояснюючи свою довіру тим, що Telegram їм потрібен, і вони ним користуються. Один респондент сказав: «[Моя] довіра, напевно, зросла, тому що я почав більше користуватися Telegram, очікувати більшого від його новинних каналів. Навіть не можу пояснити, чому. ...Там завжди є інформація про події в Україні. Я не впевнений щодо повноти цієї інформації, але це перший канал, який я перевіряю».⁴⁵ Деякі респонденти визнали, що в Telegram міститься чимало дезінформації, але вважали, що їхня спроможність обирати канали для читання робить Telegram надійним джерелом інформації в кризові часи.

Зокрема, цивільні особи заявили, що вважають інформацію від українських органів влади більш надійною, ніж від будь-кого іншого.⁴⁶ Один мешканець Ірпеня розповів CIVIC: «У перший же день, коли все почалося, я підписався на всі можливі офіційні канали...».⁴⁷ Українці зберігають найвищий рівень довіри до військового командування, яке вважається найбільш чітким і прагматичним у своїх повідомленнях і таким, що стоїть над політикою.⁴⁸ Як описано

далі в розділі VII, така довіра до офіційних державних каналів і до інформації від уряду та військових загалом може допомогти протидіяти негативним наслідкам дезінформації, що її поширюють інші суб'єкти. Окрім того, деякі українці надають перевагу повідомленням від органів місцевого самоврядування і довіряють їм більше, ніж центральним органам влади.⁴⁹ Цей висновок віддзеркалює результати нещодавнього опитування, яке показало, що 2022 року українці надавали перевагу регіональним ЗМІ, а не загальнонаціональним джерелам новин. Це дає уявлення про важливу роль, яку можуть відігравати органи місцевого самоврядування у донесенні критично важливої інформації до цивільного населення та у протидії дезінформації.⁵⁰

Нарешті, спроби Росії відрізати цивільне населення окупованих районів від інформації з підконтрольної Україні території підвищили важливість спілкування з вуст в уста та радіомовлення, яке майже втратило свою актуальність перед початком повномасштабної війни. Один журналіст розповів CIVIC, що «за цей час радіо повернуло собі втрачену аудиторію і, можливо, навіть знайшло нових слухачів».⁵¹

VI. ТАКТИКА І НАРАТИВИ, ЩО ПІДРИВАЮТЬ БЕЗПЕКУ ТА ДОБРОБУТ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ

Інформаційна війна була однією з головних складових військової стратегії Росії під час вторгнення, і співрозмовники CIVIC наголошували на цьому. «Слова зіграли тут роль зброї»,⁵² – стверджував один журналіст. Другий журналіст сказав CIVIC: «Для Росії пропагандистська війна – це повноцінний фронт».⁵³ Тактика і наративи, що їх застосовують в межах російської стратегії ведення інформаційної війни, переслідують найрізноманітніші цілі. У вступному розділі цього звіту висвітлено деякі з основних наративів стратегічного рівня та політичних наративів, що їх використовують пов'язані з Росією суб'єкти під час воєнних дій Росії в Україні. Як детально описано в цьому розділі звіту, також були запуснені й інші наративи на більш локальному рівні. CIVIC виявив, що ці локальні наративи виявилися одними з найшкідливіших для цивільного населення: через них люди не знали про стан справ на фронті, ширилася паніка, ускладнювалася евакуація цивільного населення з постраждалих від конфлікту районів, а населення вводилося в оману щодо доступності та характеру деяких критично важливих послуг. Зусилля, спрямовані на підрив згуртованості громади, у майбутньому можуть мати дедалі більший вплив, і загалом цивільні особи повідомляли, що дезінформація негативно позначилася на їхньому психічному здоров'ї. Незважаючи на те, що метою цих російських тактик і наративів не обов'язково є завдання шкоди цивільному населенню, вони мають значний потенціал до цього, а в деяких випадках майже напевно завдають її.

Переважає більшість співрозмовників, опитаних CIVIC, передусім занепокоєні потенційною шкодою від російської дезінформації. Однак, як викладено далі, цивільні особи також висловили стурбованість впливом українських стратегічних комунікацій та їх прозорістю щодо деяких питань, пов'язаних з війною.

Російські інформаційні кампанії пов'язані з бойовими діями на місцевому рівні.

У деяких випадках пов'язані з Росією суб'єкти запускали дезінформаційні кампанії в конкретних місцевостях на гіперлокальному рівні і синхронізували їх у часі з російськими наступальними діями. Для цього за кілька тижнів до і після повномасштабного вторгнення Росії на рівні громад і областей були створені цілі мережі облікових записів і каналів у Telegram.⁵⁴ Проросійські суб'єкти також додавалися до місцевих груп у Viber і поширювали в них повідомлення з неправдивою інформацією.⁵⁵ «Була кампанія про Бучу, була кампанія про Маріуполь, була кампанія про Чернігів. Якби ми спробували відобразити на мапі географію кампаній, ви б змогли побачити зв'язок між ними та тодішніми бойовими діями», – пояснив один представник міжнародної гуманітарної організації.⁵⁶

Гіперлокальний характер таких інформаційних операцій ускладнює їх відстеження та протидію з боку громадськості та української влади.⁵⁷ Крім того, на відміну від більш стратегічних наративів, які можна легко виявити і спростувати, природа деяких локальних кампаній з розсилання повідомлень ускладнює можливість відокремлення недостовірної

Гіперлокальний характер таких інформаційних операцій ускладнює їх відстеження та протидію з боку громадськості та української влади.

Коридор у зруйнованій школі. Богданівка, Україна. 2022 рік.

інформації, що з'являється в хаотичному інформаційному середовищі в розпал активних бойових дій, від дезінформації, поширюваної зі зловмисними намірами. Описуючи цю проблему, представник однієї з українських НУО заявив: «Ми справді живемо в тумані війни. Стандартна робота з перевірки фактів важлива, але дуже часто ви просто не маєте змоги провести таку перевірку».⁵⁸ Подібним чином висловився і військовий респондент CIVIC: «Інформаційний простір швидко змінюється і з'являється багато інформації, яка не відповідає дійсності; але водночас дуже важко зрозуміти, чи це зроблено навмисно, чи просто помилково, особливо якщо ви просто мешканець міста чи села».⁵⁹

Зрештою, синхронність локальних інформаційних операцій та бойових дій може посилити їхній негативний вплив на цивільне населення.⁶⁰ Це призводить до більшої розгубленості та паніки серед цивільного населення в той час, коли потрібно швидко ухвалювати рішення, а життя висить на волосині як ніколи раніше.

Наративи, які що покликані приховати події на фронті

У міру того, як російські танки і війська просувалися вглиб території України, російські суб'єкти поширювали в мережі Інтернет та на особистому рівні дезінформаційні наративи про те, які саме райони перебувають під російським контролем, а також про те, куди та в якій кількості рухаються російські солдати. Російські загарбники часто говорили цивільному населенню, що місцева влада втекла або здалася, тоді як це не відповідало дійсності. Вони також неодноразово оголошували майбутні напади, які так і не відбулися, в тому числі напади із застосуванням ядерної зброї та на атомні електростанції у Києві, що нібито спричинять масштабні спустошення.⁶¹ Такі дезінформаційні кампанії, особливо коли вони спрямовані на військових, можуть мати цілком законні військові цілі. Насправді, українські військові та уряд

також жорстко контролюють інформацію про деякі події на фронті і проводять інформаційні операції, щоб ввести росіян в оману щодо того, чи відбудуться наступальні дії та де саме.⁶² Втім, є чіткі свідчення, що значні дезінформаційні зусилля Росії були переважно направлені проти цивільного населення з метою збити його з пантелику і викликати паніку.⁶³ Коментуючи мету таких дезінформаційних наративів, жителька Ірпеня зауважила: «Чому вони продовжують це робити? Напевно, щоб посіяти паніку. Щоб тримати людей у якомусь страху...».⁶⁴

Ці зусилля з поширення паніки мали принаймні частковий успіх та, як і багато інших тактик і наративів російської інформаційної війни в Україні, підірвали здатність цивільного населення до прийняття рішень. Учасники опитування розповідали, як дезінформація про наближення або наступ російських військ змушувала деяких людей гарячково збирати речі або стояти в довгих чергах, щоб заправити свої автомобілі на випадок евакуації, що наражало їх на додатковий ризик потрапити під обстріл. У деяких випадках люди покидали свої домівки без будь-якої на те потреби, побоюючись обстрілів.⁶⁵ Один харків'янин розповів, як особисто стикався з такими наративами, та пояснив, що «[з'являлося] багато неправдивої інформації від росіян про те, де вони перебувають та яка їхня чисельність, які райони окуповані ними, говорили про 50 танків, тоді як їх було чотири. Це змушувало людей панікувати. Я щоразу панікував».⁶⁶ Журналісти та представники українських неурядових організацій, які відвідали прифронтові райони невдовзі після їхнього звільнення від російської окупації, також описували, що деякі цивільні особи на щойно деокупованих територіях не знали напевне, чиї військові контролюють прилеглі території, і навіть чи Київ досі під українським контролем.⁶⁷

Дезінформаційні наративи про події на фронті, як і багато інших видів дезінформації, були найефективнішими в перші тижні та місяці російського вторгнення у лютому 2022 року. Проте, після кількох перших місяців конфлікту, багато цивільних осіб почали впізнавати в цих наративах дезінформацію і не реагували на них. Це потенційно важливий та корисний механізм подолання негативних впливів, водночас він може становити загрозу для цивільного населення в разі реального нападу або наступу. Попри те, що ці дезінформаційні зусилля можуть не переростати в тероризування цивільного населення або порушення будь-яких положень МГП, сторони конфлікту повинні уникати проведення найбільш шкідливих таких кампаній – тих, що спрямовані проти цивільного населення з метою посіяти паніку та завдати шкоду цивільному населенню. Інші суб'єкти захисту цивільного населення, такі як НУО та громадські організації, повинні приділяти першочергову увагу відстеженню цих наративів та зменшенню їхнього впливу.

Маніпулювання переміщенням населення

Російські та пов'язані з Росією суб'єкти спрямували значну частину своїх інформаційних операцій на те, щоб вплинути на переміщення українських цивільних осіб, намагаючись змусити людей залишатися на окупованих Росією територіях або евакуюватися на підконтрольні Росії території. Деякі з цих заходів можуть сприяти примусовому переміщенню – порушенню МГП, яке не обов'язково передбачає застосування фізичної сили. Воно включає також використання примусу, страху і психологічного тиску, щоб спровокувати переміщення населення.⁶⁸ Певні дезінформаційні зусилля були направлені на створення плутанини або поширення дезінформації про наявні шляхи безпечної евакуації з прифронтових та окупованих територій. Під час переговорів Росія погодилася відкрити «зелені коридори» для евакуації в місцях, де припиняться бойові дії, щоб надати цивільному населенню можливість безпечно покинути прифронтові території. Після того, як Україна вже оголосила про ці домовленості, Росія відступила від деяких з них. Крім того, російські військові іноді навіть нападали на цивільних осіб, які намагалися врятуватися цими коридорами.⁶⁹ Одна з представниць ЗМІ розповіла, як особисто пережила хаос, викликаний такою маніпуляцією:

Photo by State Emergency Service of Ukraine.

Рятувальники ДСНС допомагають мирним жителям евакуюватися з місць проживання.

«Пройшла інформація, що відкриють «зелений коридор»... Про це писали скрізь: у Telegram-каналах, у Facebook. Якщо твої родичі не відгукуються, ти просто пересиляєш цю інформацію кудись на випадок, якщо вона дійде до них, і вони зможуть виїхати. Проте тим самим ти можеш наразити їх на небезпеку, тому що була інформація про зелений коридор, але коли [родичі] приїхали на місце, то ніякого коридору не було. Натомість там були солдати – не українські. Ми всі знаємо, що сталося в Бучі та Ірпені. Ти відправив рідним повідомлення, а потім евакуація не відбулася, і ти молишся, щоб вони не отримали це повідомлення і не наробили дурниць. ... Я думаю, що мали місце якісь домовленості, і це була дезінформація не з нашої сторони, а з іншої».⁷⁰

Потім проросійські суб'єкти почали розмішувати в соціальних мережах дописи, в яких звинувачували українські органи влади в тому, що ці «зелені коридори» не працювали.⁷¹ Вони також часто заявляли, нібито українські військові обстрілюють або розвертають людей, які намагаються втекти на підконтрольну Україні територію, оголошували про неіснуючі коридори, а також поширювали неправдиву інформацію про час і місце проведення евакуації.⁷²

За словами респондентів, такі маніпуляції з інформацією та дезінформація призвели до жертв серед цивільного населення. За словами представника української неурядової організації, яка займається моніторингом інформаційного простору в Україні, «проблема із [зеленими] коридорами полягає в тому, що дуже часто це фейкові [зелені] коридори, і це вже більше, ніж просто дезінформація. ...Це пропаганда, яка однозначно впливає на людські життя».⁷³ Інший волонтер української неурядової організації поділяє це занепокоєння: «Інформація про евакуаційні коридори публікувалася у випадкових Telegram-каналах, тоді як насправді цих коридорів ніколи не існувало, і все це призводило до людських жертв».⁷⁴ Опитаний журналіст також навів наслідки прицільних обстрілів цивільних осіб, які намагалися скористатися евакуаційними коридорами, а також плутанини щодо часу та місця розташування цих коридорів: «я знаю багато людей, які евакуювалися через лінію фронту, а не через [зелені] коридори, тому що цей варіант здавався їм безпечнішим. ...Саме тому багато людей загинуло під час евакуації».⁷⁵

ПРОРОСІЙСЬКІ TELEGRAM-ДОПИСИ ПОШИРЮЮТЬ ДЕЗІНФОРМАЦІЮ ПРО ШЛЯХИ ЕВАКУАЦІЇ

На додаток до роботи з матеріалами, зібраними CIVIC під час інтерв'ю, CIVIC співпрацював з незалежним неурядовим Центром Інформаційної Стійкості (ЦІС) над аналізом дописів у Telegram, цільову аудиторію яких становили цивільні особи у прифронтових містах у критично важливі та небезпечні періоди часу. ЦІС проаналізував дописи з понад 250 Telegram-каналів, визнаних проросійськими через їхню відкриту підтримку російського вторгнення в Україну або системне підсилення та розповсюдження наративів російської влади та ЗМІ. 205 із цих каналів поширювали інформацію на локальному рівні щодо подій у Чернігові, Маріуполі, Харкові, Херсоні та Запоріжжі. З приблизно 6300 дописів, проаналізованих ЦІС, майже 5400 містили матеріали про евакуацію, що свідчить про те, наскільки велику увагу проросійські суб'єкти приділяють цій темі в соціальних мережах. В основі дописів лежали звинувачення українських військових у нападі на цивільних осіб, які намагалися евакуюватися на підконтрольну Україні територію, спроби спонукати цивільних осіб до евакуації лише певними шляхами, а також загальне зображення евакуації до Росії як найбезпечнішого варіанту для цивільного населення.

CIVIC та ЦІС розглянули чотири кейси/приклади, які демонструють цю тактику. Перший кейс/приклад присвячений допису, який поширило проросійське видання ANNA News 17 березня 2022 року. У дописі було розміщено відео, на якому українські цивільні особи розповідають про те, як їхній евакуаційний автобус обстріляли та заблокували виїзд на українську територію. Літня жінка на відео говорить: «Люди хотіли виїхати. Автобус був із дітьми. Розстріляли автобус. Вони кудись їхали. Хотіли зробити «зелений коридор», а в результаті [людей] не випускали. Люди хотіли виїхати, але їм не дозволили нікуди виїхати». У репортажі відповідальність за цей напад покладено на українських солдатів. На момент публікації цього матеріалу у ANNA News було понад 334 000 підписників, і за першу годину ним поділилися 53 316 разів.

У іншому дописі проросійського Telegram-каналу WarGonzo від 25 березня 2022 року міститься відео, на якому жінка, літній чоловік і дівчинка розповідають, як їх обстріляв україномовний снайпер, коли вони намагалися евакуюватися автомобілем з Маріуполя. Автор каналу стверджує, що відео є доказом злочинів, скоєних батальйоном «Азов» – колишнім добровольчим формуванням, яке утворилося 2014 року, а потім було включено до складу Національної гвардії України як полк. Деякі з членів цього формування сповідували націоналістичні та ультраправі погляди.⁷⁶ ЦІС активно відстежував дані з відкритих джерел, щоб скласти мапу нападів в Україні з початку повномасштабного вторгнення Росії, але не знайшов жодних достовірних доказів того, що українські військові або сили Національної гвардії України обстрілювали цивільні транспортні засоби поблизу Маріуполя в дні, коли, як стверджує допис, сталися обидва ці напади.

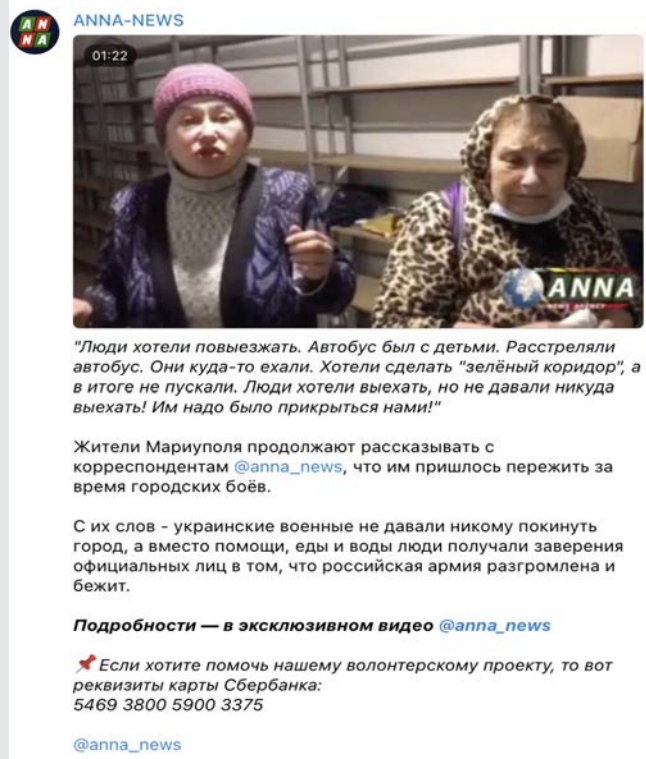
Раніше того ж місяця – о 10:25 ранку 2 березня 2022 року – автор Telegram-каналу, який перекладається українською мовою як «Вісті від ополчення Новоросії», опублікував допис, у якому звинуватив ЗСУ та «Азов» у тому, що вони використовують цивільні будівлі поблизу Харкова для розміщення своїх баз. Він звинуватив їх у веденні вогню звідти по цивільному населенню, яке намагається евакуюватися. У повідомленні також стверджувалося, що шість визначених шляхів виїзду з Харкова заблоковані українськими військами, і читачам рекомендували не користуватися цими шляхами. Натомість автор пропонував евакуюватися через міста Зміїв або Мерефа. Того дня допис переглянули 99 300 разів, переслали 170 разів, а також поширили на іншому проросійському каналі, який позиціонує себе як українське інформаційне агентство. Вночі 2 березня район поблизу Мерефи, через який

пролягав рекомендований у дописі маршрут евакуації, обстріляла російська артилерія.⁷⁷ Було повідомлено про трьох загиблих і 11 поранених цивільних осіб.⁷⁸

У четвертому кейсі, виявленому CIVIC та ЦІС, проросійський канал «Війна з фейками», який позиціонує себе як той, що перевіряє факти, намагався спростувати інформацію про напади росіян на цивільних осіб, які евакуювалися через КПВВ «Василівка» під Запоріжжям у серпні 2022 року. На той час КПВВ «Василівка» був популярним напрямком для цивільних осіб, які намагалися втекти з окупованої Росією території на підконтрольну Україні. 29 серпня 2022 року міський голова Мелітополя Іван Федоров повідомив про напад на КПВВ. За його словами, російські солдати пропустили частину цивільних автомобілів через блокпост у сіру зону між підконтрольними Україні та Росії територіями, і, перш ніж автомобілі змогли дістатися до безпечної української сторони, російська артилерія обстріляла цю ділянку. Під час обстрілу ніхто з цивільних не загинув.⁷⁹ Через 2 дні, 31 серпня, автор каналу «Війна з фейками», кількість підписників якого сягала понад 700 000 користувачів і постійно росла, опублікував допис, у якому назвав інформацію про цей обстріл фейковою.⁸⁰ Оригінальний допис набрав понад 100 000 переглядів, його переслали 90 разів і перепостили на двох інших каналах, у тому числі на Telegram-каналі популярного державного російського медіа-проекту «Украина.ру».

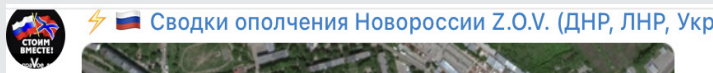
Того ж дня, коли було поширено допис каналу «Війна з фейками», Федоров повідомив про черговий напад російських військових на цивільних осіб, які перетинали КПВВ «Василівка». Знову ж таки, ніхто з цивільних не загинув.⁸¹ Проте, 30 вересня ракети, випущені з окупованої Росією території України, влучили в район КПВВ «Василівка», в результаті чого загинуло щонайменше 30 осіб і ще 88 отримали поранення.⁸² Після цього обстрілу українська влада закрила КПВВ, щоб розслідувати подію та запобігти подальшій загибелі людей. Однак призначений Росією голова окупаційної адміністрації Запорізької області Євген Балицький у своєму Telegram-каналі та в інших ЗМІ звинуватив українську владу в зриві роботи коридору. Він заявив, що Україна закрила КПВВ, щоб завадити поверненню людей на окуповану Росією територію.⁸³

У масштабах дослідження CIVIC не було можливості безпосередньо оцінити вплив цих чотирьох дописів та інших дописів про евакуацію, проаналізованих ЦІС, на прийняття цивільним населенням рішення про евакуацію. Крім того, оскільки аналітики ЦІС досліджували дописи вручну, а не за допомогою штучного інтелекту, вони мали змогу проаналізувати лише ті Telegram-канали, які раніше було визначено як такі, що мають чітку проросійську позицію, що, ймовірно, обумовлює аудиторію цих каналів, а отже, і їхній вплив на цивільне населення. Однак розслідування чітко демонструє деякі з різних наративів і тактик, які було використано

Скріншот допису ANNA News від 17 березня 2022 року, в якому стверджується, що українські військові не дозволяють евакуацію з Маріуполя.

для поширення дезінформації про евакуацію. Хоча ми не можемо достеменно стверджувати, що цивільних осіб було введено в оману, поранено або вбито внаслідок цих повідомлень, цілком зрозуміло, яким чином ці повідомлення могли сприяти розгубленості цивільного населення, ускладнити процес прийняття рішень і, можливо, спонукати цивільних осіб до прийняття рішень, які насправді суперечили їхнім інтересам з точки зору захисту і безпеки.

Актуальная информация по Харькову от местных источников:

- ◆ На **Салтовском шоссе 159/84, 157, 155/83** оборудованы огневые точки. Всех жителей выселили.
- ◆ В доме по улице **Леси Сердюк, 18** расположил позиции батальон «Азов». Эвакуация жителей не проводилась.
- ◆ ВСУ действительно периодически обстреливают город одиночными снарядами. Вчера РСЗО «Град» вела огонь из поселка **Коротыч** к западу от города.

Также власти фактически заблокировали следующие выезды из Харькова:

- 📌 Солоницевка (запад).
- 📌 Дергачи (северо-запад).
- 📌 Русская-Лозовая (север).
- 📌 Цыркуны (северо-восток).
- 📌 Шестаково (восток).
- 📌 Каменная Яруга (юго-восток).

Выбраться из города можно только по двум направлениям:

- ◆ Змиев (юг).
- ◆ Мерефа (юго-запад).

Любым несогласным с действиями властей и территориальной обороны угрожают оружием.

327

14

5

Скріншот допису від 2 березня 2022 року, який було опубліковано у «Вістях ополчення Новоросії» та перенаправляв цивільних осіб від шести шляхів евакуації, які нібито були заблоковані українськими військовими, на інший шлях, який російська артилерія обстріляла того ж вечора, коли було опубліковано цей допис.

Пов'язані з Росією суб'єкти не лише поширювали дезінформацію про конкретні шляхи евакуації та супутні ризики, але й намагалися перешкодити українському цивільному населенню покинути окуповані Росією території, розкручуючи та вигадуючи історії про те, що українські внутрішньо переміщені особи (ВПО) на заході України та біженці в Європі зазнають жорстокого поводження або не отримують допомоги.⁸⁴ Вони також намагалися вселити українцям на окупованих територіях страх, що після потрапляння на підконтрольну Україні територію їм доведеться примусово пройти через каральні та жорстокі процеси фільтрації.⁸⁵ Один із українських експертів визначив мету цих наративів як створення ситуації, коли «люди на окупованих територіях боятимуться їхати в Україну, тому що їх вважатимуть колаборантами, або тому, що будь-хто з проросійськими поглядами в Україні буде ліквідований».⁸⁶ Як і у випадку з дезінформацією про шляхи евакуації, ці наративи, ймовірно, сприяли загибелі цивільного населення, відбиваючи у нього бажання залишати небезпечні райони, де тривали бойові дії. Волонтер однієї з неурядових організацій, яка займається евакуацією цивільного населення, розповів CIVIC: «Ця інформація наражала на небезпеку і призвела до загибелі багатьох людей, які вирішили не виїжджати, а залишитися. Це приклад радикальних наслідків впливу інформації на життя людей, які могли б бути врятовані».⁸⁷

У вересні 2022 року, коли Україна почала переходити в контрнаступ, а перед Росією постала загроза втрати окупованих територій, російські військові та представники влади використовували подібні наративи, намагаючись переконати українців виїжджати до Росії. Схоже, що вони прагнули перемістити до Росії якомога більше людей з територій, які, на їхню думку, вони більше не зможуть утримувати, стверджуючи при цьому, що українські військові будуть невідомо нападати на цивільне населення, ув'язнюючи або вбиваючи людей.⁸⁸ «Коли вони йдуть, вони намагаються забрати із собою якомога більше людей», – пояснив журналіст, який повернувся з прифронтової зони.⁸⁹ Другий журналіст так само розповів CIVIC: «Перед відступом вони переконували цивільних їхати з ними. Вони казали, що їх усіх переслідуватимуть, називатимуть колаборантами, кинуть до в'язниці та армія розбомбить їхні оселі».⁹⁰ Представник української неурядової організації, яка тісно співпрацює з цивільним населенням на нещодавно звільнених територіях, розповів CIVIC, що в одному з окупованих районів російські солдати ходили по домівках і розповідали сім'ям, що разом з українськими військовими наближаються американські найманці, які не розмовляють українською мовою, і що вони згвалтують їхніх дочок і катуватимуть їх, якщо вони залишаться там. Меседж був такий: якщо ви хочете жити, ви маєте залишити це місце.⁹¹

Деякі російські інформаційні операції були спрямовані саме на стимулювання переміщення українських дітей з окупованих територій до Росії. Представники російської влади та ЗМІ повідомляли батькам через мережу Інтернет та під час особистих зустрічей, що прифронтові території є небезпечними для дітей, і пропонували відправити їх на кілька тижнів до табору,

«Ця інформація наражала на небезпеку і призвела до загибелі багатьох людей, які вирішили не виїжджати, а залишитися. Це приклад радикальних наслідків впливу інформації на життя людей, які могли б бути врятовані».

– NGO volunteer

Зображення Бородянки через рік після її звільнення від російської окупації. Бородянка, Україна, 2 квітня 2023 р.

де вони могли б відпочити та розважитися. Про такі табори показували пропагандистські відеоролики, і деякі сім'ї добровільно погодилися відправити туди своїх дітей. Проте російська влада відмовилася повернути сім'ям бодай частину дітей, хоч і обіцяла це зробити. Росіяни заявляли, що це небезпечно через загострення ситуації на лінії зіткнення. Деякі українські співрозмовники наполягали на тому, що російська влада ніколи не збиралася віддавати назад дітей, натомість накачувала їх у таборі російською пропагандою.⁹²

Журналіст, який пише на цю тему, сказав CIVIC: «Все тому, що пропаганда промила їм мізки, і вони не бачать реальної картини. Якщо замислитися, це дійсно драматична ситуація. Чужа держава захоплює ваших співгромадян, а вони віддають їй своїх дітей, тому що не бачать правди».⁹³ Представник однієї з українських неурядових організацій засудив цю тактику росіян: «Чому це погано? Погано, тому що ви обдурили людей. Погано через насадження думок. Погано, тому що ви говорите їм... погані речі про Україну, щоб знищити їхню українську ідентичність, і це ваша стратегія...».⁹⁴ Інформаційні операції проти українських батьків у прифронтових зонах конфлікту, схоже, є лише одним з аспектів масштабнішої стратегії, спрямованої на переміщення якомога більшої кількості українських дітей до Росії. У березні 2023 року Міжнародний кримінальний суд (МКС) видав ордери на арешт президента Росії Володимира Путіна та Уповноваженої з прав дитини Марії Олексіївни Львової-Белової за скоєння воєнного злочину – незаконної депортації та переміщення дітей з України до Росії.⁹⁵ 5 квітня 2023 року, після оприлюднення обвинувального висновку МКС, Росія провела неформальне засідання в ООН щодо незаконної примусової депортації дітей з України. 49 держав-членів ООН та Європейський Союз виступили із заявою, в якій засудили це засідання як спробу поширення дезінформації про злочини, скоєні проти дітей в Україні.⁹⁶

Ослаблення соціальної згуртованості

Одними з перших дезінформаційних кроків Росії в Україні були спроби ослабити соціальну згуртованість і поглибити розкол між різними групами населення, особливо між українцями, які переважно розмовляють російською мовою, і українцями, які спілкуються українською.⁹⁷ Зусилля Росії, які з самого початку повномасштабного вторгнення спрямовані на підрив соціальної згуртованості в Україні, можуть призвести до формування та поглиблення ліній розколу, які вже несуть шкоду і, ймовірно, з часом стануть ще шкідливішими.

Співрозмовники підкреслили, що російська тактика ізоляції прифронтових і окупованих територій від зовнішніх джерел інформації та створення паралельного інформаційного простору на цих територіях призводить до розколу суспільства, який може бути складно подолати після звільнення відповідних територій. «Гадаю, у нас будуть певні соціальні проблеми, адже люди жили в абсолютно іншому інформаційному просторі», – зауважив представник органу влади.⁹⁸ Інший посадовець також поділяє це занепокоєння: «На території, яка була в окупації навіть протягом двох-трьох місяців, як [частково] Харківська чи Донецька області, вже сформувалася своя політична та інформаційна культура, яка відрізняється від української. Залишені без альтернативних джерел інформації, мізки людей промиваються російськими ЗМІ та пропагандою, і цим людям уже дуже складно».⁹⁹ Інші учасники інтерв'ю розповіли про труднощі у спілкуванні з людьми, які живуть на територіях, що перебувають під інформаційним впливом Росії – навіть із близькими родичами.¹⁰⁰ Одна харків'янка, наприклад, скаржилася: «По російському телебаченню вони чують зовсім інші новини, тому з ними важко сперечатися. ...Таке відчуття, ніби ти нічого не можеш вдіяти, щоб переконати людей у реальності».¹⁰¹

Починаючи з лютого 2022 року, проросійські канали в соціальних мережах поширюють низку наративів, спрямованих на ослаблення соціальної згуртованості за межами окупованих територій.¹⁰² Деякі з цих наративів, здається, ґрунтуються на реальних невдоволеннях і проблемах, тоді як інші повністю сфабриковані та покликані розколоти суспільство. Як уже було зазначено під час розгляду теми евакуації, у соціальних мережах з'явилося багато дописів про дискримінацію та насильство по відношенню до ВПО зі сходу України. На додаток до того, що такі наративи негативно впливають на рішення людей залишати небезпечні території, вони також можуть загострювати соціальну напругу, називаючи причиною дискримінації передусім «російськомовність» ВПО. Інформаційні операції лише посилили перестороги щодо того, нібито на російськомовних ВПО на заході України нападають, з них стягують непомірну плату за оренду житла або ж вони не можуть влаштувати своїх дітей до шкіл.¹⁰³ Представник української неурядової організації з Харкова зазначив: «Я не думаю, що такі настрої виникають самі по собі. Хтось навмисно розпалює їх. Але навіщо? Взагалі-то, мета для мене зрозуміла – це розкол серед людей всередині країни, тому що це дійсно віддаляє людей один від одного». Коментуючи вплив цих наративів, один із представників міжнародної НУО зауважив: «Це справді становить проблему захисту населення, коли йдеться про соціальну згуртованість».¹⁰⁴

Співрозмовники CIVIC пояснили, що в основі цих наративів лежить реальна ситуація: ціни на оренду житла в західних областях України для ВПО зі східних областей можуть не відрізнятися від цін для інших цивільних осіб, проте загалом вартість оренди житла в деяких місцевостях на заході України різко зросла. Крім того, видається, що існує певна напруженість навколо вживання російської мови.¹⁰⁵ Деякі респонденти повідомили, що після лютого 2022 року вони особисто зазнали або стали свідками дискримінації чи агресії по відношенню до людей, які розмовляють російською мовою,¹⁰⁶ тоді як інші зізналися, що вони злятаються, коли зараз чують російську мову.¹⁰⁷ Наприклад, мешканець Рівного запитав: «Коли... хтось із

На вітрині львівського магазину вивіска «Не розмовляй мовою окупанта. Переходь на українську».

Севєродонецька Луганської області каже: «Я не розмовляю українською», а сам спілкується російською, то як ми можемо йому довіряти?».¹⁰⁸ Незважаючи на те, що ці наративи можуть сприяти роз'єднанню суспільства, більшість українців – 84% опитаних Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у травні та червні 2023 року – не вважають, що російськомовні громадяни України зазнають систематичних утисків або переслідувань.¹⁰⁹

Інші наративи, схоже, породжені страхами, а не реальністю. Наприклад, почали з'являтися історії про те, що українська влада непропорційно призиває до армії жителів східних областей України і несправедливо розподіляє електроенергію між західними і східними областями.¹¹⁰ Український профільний експерт пояснив ці інформаційні спроби та їхній вплив: «Наратив полягав у тому, що українська влада несправедливо проводила відключення електроенергії, забезпечуючи електрикою західну частину України, водночас забуваючи про східну. ... Я дійсно вважаю, що певний вплив є, тому що люди готові в це вірити».¹¹¹ Проте опитані CIVIC співрозмовники, які помітили цей наратив у соціальних мережах, назвали його неправдивим, а представники CIVIC не змогли знайти жодних достовірних доказів того, що така практика дійсно існувала.

Багато співрозмовників CIVIC вважали, що з огляду на низку інших тактик і наративів, які застосовуються російськими суб'єктами в Україні, існує ризик того, що пов'язані з Росією джерела нарощуватимуть зусилля на нещодавно звільнених територіях для того, аби викликати ворожнечу між тими цивільними особами, які залишилися в зоні російської окупації, і тими, хто виїхав. Втім, респонденти визнали, що вони майже не бачать і не розуміють, чи розгортається подібна динаміка на місцевому рівні, і якщо так, то в який спосіб.¹¹² Представник ЗМІ поділився своїми міркуваннями:

«Дехто про це вже говорить, і в майбутньому це обов'язково буде використано ворогом або внутрішньополітичними чи опозиційними силами. Після перемоги ми обов'язково зіштовхнемося з соціальними розривами: воював чи не воював, виїхав чи залишився, був у Києві чи втік, волонтерив чи ні... Якби не контекст війни, то можна було б говорити про різні відтінки та рівні сірого кольору. Але війна вбудовує нас у чорно-білу парадигму – або ти за своїх, або за ворога».¹¹³

У той час як учасникам не вистачало чіткого розуміння розвитку цієї динаміки на нещодавно звільнених територіях, вони помітили, що загальніші наративи в соціальних мережах і медіа-просторі – чи то на тлі реальних занепокоєнь, чи то в межах інформаційних операцій – поглиблюють суспільні протиріччя між тими, хто залишився на окупованих територіях. Наприклад, існує серйозне занепокоєння та ведуться онлайн-дискусії щодо того, хто є колаборантом і яким має бути ставлення до колаборантів в Україні.¹¹⁴ Дехто покладає вину за війну на цивільне населення на сході України, спираючись на думку, що багато хто з місцевих вітає російську окупацію,¹¹⁵ а деякі спостерігачі наголошують на різному рівні допомоги, доступної для цивільних осіб, які поїхали, та для тих, які залишились.¹¹⁶ Як висловився один журналіст: «Це спроба поділити людей на тих, хто був під окупацією – себто тих, хто хотів цього всього... і тих, хто не зазнав окупації, а отже, не дозволив цьому статися – тому вони є справжніми українцями».¹¹⁷

Ці наративи можуть чинити значний та безпосередній вплив на суспільний добробут та соціальну згуртованість, якщо вони закріплюють або загострюють суспільні протиріччя, дискримінацію та насильство, а також якщо національні органи влади не вживають дій для захисту вразливих груп населення від відплати. Співрозмовники розповіли CIVIC про деякі з причин напруженості та вразливості. Наприклад, мешканець Харкова, який залишився на окупованій Росією території доглядати за своїм хворим батьком, розповів CIVIC, що тепер ті, хто повертається, вважають його зрадником.¹¹⁸ Один журналіст повідомив CIVIC, що цивільне населення звільнених районів дедалі обережніше розповідає про свій пережитий досвід, побоюючись бути несправедливо звинуваченими у колабораціонізмі.¹¹⁹ Представник місцевої влади Харкова розповів CIVIC, що цивільні особи, яких підозрюють у колабораціонізмі, зазнавали жорстоких нападів з боку інших представників громади,¹²⁰ а Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) підтвердило вбивство десятків цивільних осіб на звільнених територіях, які, як стверджується, співпрацювали з російськими силами під час окупації.¹²¹ Жінка, яка залишалася в Харкові протягом усієї російської окупації, поділилася своїм гнівом по відношенню до тих, хто евакуювався:

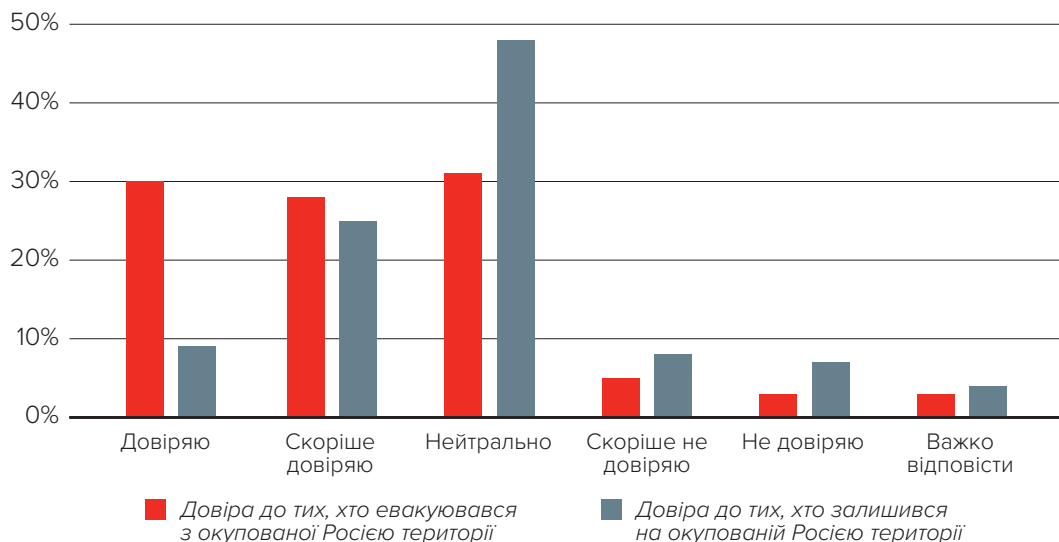
«Вони виїхали, і я вважаю, що вони зрадили країну. Вони просто втекли від труднощів, а тепер повертаються з грошима і з такими амбіціями, ніби їм усі щось винні. Тому вони так нахабно поведуться, і це помітно. Вони приїжджають і починають вимагати, щоб ми всі робили так чи інакше, це одразу видно. Я сама з цим зіткнулася, багато моїх друзів поїхали звідси, і деякі навіть бажають залишитися там, куди вони поїхали. Ми з ними спілкуємося, їм там більше подобається, тому що їм дають житло і більше гуманітарної допомоги, і їм там краще, адже вони отримують набагато більше допомоги, ніж ми».¹²²

Ці наративи можуть чинити значний та безпосередній вплив на суспільний добробут та соціальну згуртованість, якщо вони закріплюють або загострюють суспільні протиріччя, дискримінацію та насильство...

Незважаючи на тліючу напруженість, серед українців досі спостерігається високий рівень соціальної згуртованості, що може зробити їх менш вразливими до дезінформаційних наративів, направлених на роз'єднання суспільства. Моніторинг соціальної згуртованості та настроїв цивільного населення не дозволяє точно визначити вплив наративів, спрямованих на ослаблення соціальної згуртованості, але може допомогти виявити сфери впливу дезінформації на цивільне населення. Більшість опитаних CIVIC цивільних осіб, які проживають за межами окупованих територій або евакуювалися з них, поділилися власним баченням того, чому їхні співвітчизники вирішили залишитися. Учасники опитування назвали різні причини, з яких люди вирішили не тікати, серед яких необхідність доглядати за хворими родичами, інвалідність, яка ускладнювала евакуацію, страх втратити майно та фінансові труднощі. Однак однією з причин, чому українці вирішили залишитися, вони назвали симпатії до Росії, а також висловили дещо нижчий рівень довіри до тих, хто залишився жити під російською окупацією, ніж до тих, хто евакуювався з окупованих територій.

РИСУНОК 3.

Довіра до тих, хто евакуювався з окупованої Росією території, та до тих, хто залишився

Дезінформація про життєво важливі послуги

Беручи до уваги те, як дезінформація використовувалася для перешкоджання доступу до життєво необхідної допомоги в інших контекстах, зокрема в Сирії, де пов'язані з Росією суб'єкти поширювали дезінформацію про медиків, які надавали першу допомогу, CIVIC дослідив можливість того, що ці наративи також використовуються в Україні.¹²³ Незважаючи на те, що подібні наративи не виглядають важливим елементом російської дезінформації, CIVIC виявив кілька меседжів, які потенційно могли зашкодити здоров'ю цивільних осіб та їхньому доступу до критично важливої гуманітарної допомоги.

У грудні 2022 року в соціальних мережах з'явилися повідомлення, розраховані на жителів підконтрольної Україні території, в яких стверджувалося, що київські лікарні переповнені і призупиняють планову госпіталізацію через наплив поранених солдатів із фронту.¹²⁴ Так само в інших повідомленнях йшлося про те, що цивільне населення Волинської області не може викликати швидку допомогу, тому що карети швидкої були передані військовим.¹²⁵ Ці твердження були розвінчані громадськими організаціями, які аналізують і розслідують потенційні дезінформаційні наративи. Деякі учасники інтерв'ю та опитувань згадували, що

зустрічали в соціальних мережах фейкові дописи про те, що вода в деяких областях країни забруднена, а також неправдиві або перебільшені повідомлення про дефіцит критично важливих товарів і послуг, зокрема, продуктів харчування та електроенергії.¹²⁶ Хоча основною метою таких наративів, ймовірно, є підірив довіри населення до українського уряду як надавача послуг своїм громадянам, цивільні особи розповіли CIVIC, що, на їхню думку, такі повідомлення можуть призвести до збільшення ризиків для українців, демотивуючи їх шукати наявні життєво важливі товари та послуги, спричиняючи психологічний стрес або, можливо, спонукаючи людей залишати свої домівки, коли для цього немає необхідності, і, таким чином, шкодячи їхньому здоров'ю та благополуччю.¹²⁷

На окупованих Росією територіях України російська влада вводила цивільне населення в оману щодо надання гуманітарної допомоги, а пропаганда політизувала це питання. Так, у деяких районах російські органи окупаційної влади направляли цивільних осіб до пунктів реєстрації під приводом того, що там їм нададуть гуманітарну допомогу. Хоча в цих пунктах реєстрації, створених російською окупаційною владою, населенню дійсно надавалася певна гуманітарна допомога, вони також слугували пунктами збору біометричних даних і відправки деяких цивільних осіб до фільтраційних таборів.¹²⁸

Правозахисні організації задокументували численні випадки зловживань, яких цивільні особи зазнавали в цих фільтраційних пунктах, включаючи тривале тримання під вартою в нелюдських умовах, під час якого затримані ставали жертвами порушень МГП, таких як катування та сексуальне насильство.¹²⁹ Таким чином, російська влада дезінформувала цивільне населення про справжнє призначення цих місць, цим самим наражаючи на небезпеку частину цивільного населення, особливо дорослих чоловіків. Коментуючи цю практику, міжнародний експерт сказав: «Ми маємо два випадки, коли вони вводили людей в оману щодо призначення певних місць: у першому – для збору даних, а в другому – для того, щоб сказати, що це центри розміщення біженців, де можна отримати їжу, воду та допомогу, але насправді вони призначені для проведення фільтрації. ... Безумовно, проводилися інформаційні операції, направлені на рекламування або забезпечення позитивного сприйняття цих пунктів та їх популяризацію серед населення. Вони називали це гуманітарною діяльністю, хоча фактично це було щось набагато зловісніше».¹³⁰ Російська влада також заблокувала доступ ООН та неурядовим гуманітарним організаціям до окупованих територій, намагалась брехливо зобразити рівень послуг на окупованих територіях як вищий, ніж в інших регіонах країни, а також створювала пропагандистські відеоролики для вихваляння російської гуманітарної допомоги.¹³¹

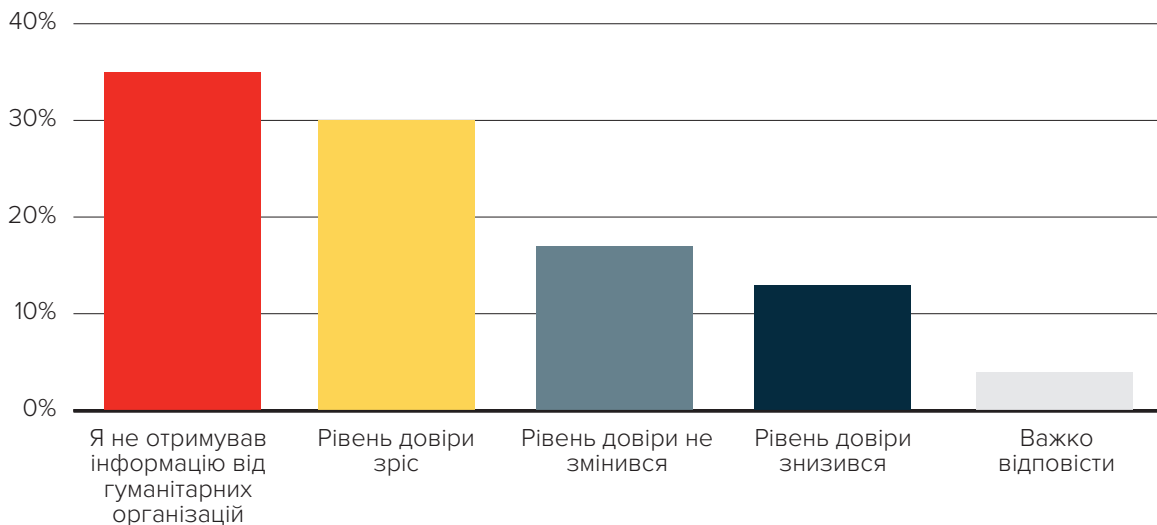
Зрештою, CIVIC виявив один випадок, коли зловмисники розпочали дезінформаційну кампанію проти однієї міжнародної неурядової організації. Представники цієї міжнародної НУО та інших організацій з тієї ж сфери діяльності повідомили, що ця кампанія змусила їх хвилюватися за безпеку персоналу, призвела до дефіциту довіри до НУО, втрати часу та зусиль на відновлення довіри, а також негативно вплинула на репутацію пов'язаних з нею проєктів.¹³² Деяка інформація, поширена про міжнародну НУО, не підтверджується жодними достовірними доказами – наприклад, твердження про те, що організація вивозила і продавала українських дітей до Росії, – але кілька цивільних осіб, які заявили про зниження довіри до цієї організації, назвали причиною своєї недовіри саме ці дезінформаційні

Так, у деяких районах російські органи окупаційної влади направляли цивільних осіб до пунктів реєстрації під приводом того, що там їм нададуть гуманітарну допомогу.

нарлативи.¹³³ Однак інші цивільні особи аргументували свою недовіру бездіяльністю організації, власним незадовільним досвідом взаємодії з нею або загальними претензіями.¹³⁴ Говорячи ширше, часто цивільне населення справді відчуває невдоволення і розчарування через те, що його потреби постійно перевищують можливості гуманітарних організацій, а гуманітарні організації не завжди є ефективними, результативними та не застраховані від помилок. Тому іноді важко відрізнити справжнє невдоволення від спроб дезінформації.¹³⁵

РИСУНОК 4

Як змінився Ваш рівень довіри до інформації від міжнародних гуманітарних організацій після російського вторгнення в лютому 2022 року?

Загалом 30% учасників опитування CIVIC повідомили про зростання довіри до міжнародних гуманітарних організацій після російського вторгнення в лютому 2022 року, що значно більше, ніж 13%, які заявили про її зниження. Хоча ці результати не можна прямо пов'язувати із впливом недостовірної інформації та дезінформації, вони дають уявлення про зміни у сприйнятті міжнародних НУО цивільним населенням, які можуть бути наслідком їхнього реагування на конфлікт, недостатньо зрозумілої комунікації, а також поширення дезінформації та недостовірної інформації про ці організації. Більшість цивільних осіб, які повідомили про зростання довіри до міжнародних НУО, згадували про свій особистий досвід отримання допомоги від цих організацій або про те, що вони були свідками надання такої допомоги.¹³⁶ Деякі з респондентів, які відзначили зниження довіри, пояснили, що їхні очікування не виправдалися, або що вони стали свідками, на їхню думку, непослідовності та несправедливості в наданні послуг.¹³⁷ Інші цивільні особи, чия довіра до міжнародних НУО знизилася, називали серед причин погану комунікацію з боку НУО, недостатню прозорість їхньої діяльності, а також заплутаність інформації про доступні послуги та право на отримання допомоги.¹³⁸ У більш широкому сенсі, багато цивільних осіб повідомили CIVIC, що взагалі не отримували жодної інформації від міжнародних НУО, або виявляли неправдиву інформацію про їхню роботу. Вони також згадували при цьому спроби російських і проросійських суб'єктів поширювати хибну інформацію про такі послуги.¹³⁹ Незалежно від того, чи йдеться про недостовірну інформацію, дезінформацію чи пропаганду, ці проблеми підкреслюють важливість забезпечення гуманітарними організаціями ефективної комунікації з громадами в Україні, моніторингу інформаційного простору з метою виявлення та нейтралізації недостовірної інформації та дезінформації, а також підтримки зусиль цивільного населення на рівні громад та між громадами для отримання доступу до інформації, її перевірки чи спростування.

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ ТА ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я

Встановлення причинно-наслідкового зв'язку між дезінформацією та психічним благополуччям цивільного населення є складним завданням, особливо в умовах високо інтенсивного конфлікту, як в Україні, де багато цивільних осіб зазнали впливу численних потенційно травматичних подій та переживань.¹⁴⁰ Однак метою багатьох інформаційних операцій є саме психологічний вплив на цільову аудиторію. Частою метою викликати паніку та хаос або підірвати моральний дух.¹⁴¹ Дослідження CIVIC показує, що, хоча українці стійко реагують на ці інформаційні атаки, зусилля Росії з поширення дезінформації справді завдали психологічної шкоди.

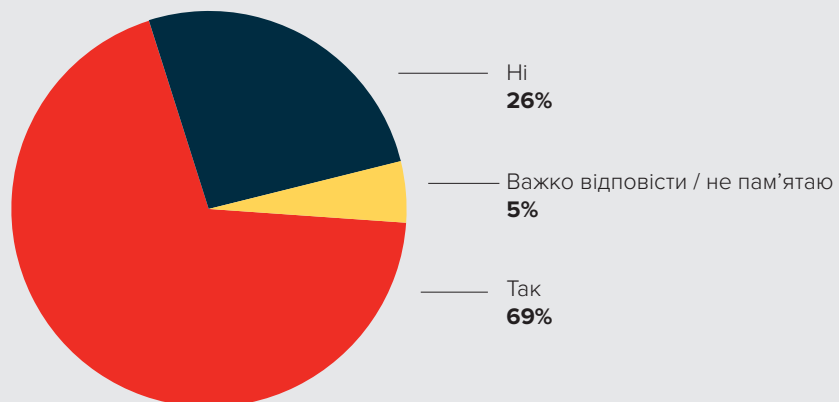
Переважна більшість цивільних осіб, які взяли участь в опитуванні CIVIC, відповіли, що переконані у шкідливому впливі дезінформації на їхній емоційний та психічний стан - багато з них зазначили, що дезінформація викликає у них почуття гніву, незахищеності, стресу або тривоги, постійної настороженості, паніки та відчаю. Один із учасників опитування, наприклад, розповів: «Вона робить мене нервовим і напруженим. Мій настрій погіршується. Я втрачаю впевненість у собі. Я відчуваю себе приреченим [і] я втратив довіру».¹⁴² Інший респондент описав дезінформацію як таку, що створює «відчуття розгубленості, пригніченості, хаосу, і все це водночас»¹⁴³, а третій сказав, що «з'являється внутрішня тривога, панічні атаки, нерозуміння, що робити далі, внутрішні негативні почуття».¹⁴⁴

Цивільне населення та лідери громадянського суспільства, які брали участь у напівструктурованих інтерв'ю, висловлювали ті самі занепокоєння. «Дезінформація розхитує психічний стан аж до психічної невірноваженості», – заявив мешканець Ірпеня.¹⁴⁵ Подібним чином харків'янка розповіла, що дезінформація призводить до «емоційного зриву». Вона сказала: «Я відчуваю тривогу. ...Ти весь час думаєш про неї, тому не можеш повноцінно працювати».¹⁴⁶ Український психолог пояснив:

*«Люди постійно живуть у когнітивному дисонансі. Інформація, яку вони отримують, часто не відповідає дійсності, реальному життю, і люди завжди живуть в очікуванні того, що їм хтось десь пообіцяв. Але стається не так, як гадалося. З'являється багато нервових, агресивних людей – недовірливих, закритих – і це все має дуже сильний вплив. ...Так, звичайно, це дійсно має вплив. Дуже сильний... Хтось стає агресивним, а хтось впадає в паніку. У повітрі висить певна напруга, яку люди відчувають, і вони не знають, чому вірити і до чого готуватися».*¹⁴⁷

РИСУНОК 5.

Чи впливає на Ваш емоційний стан інформація про військовий конфлікт, яку Ви вважаєте дезінформацією?

Непрямий вплив деяких стратегічних і політичних наративів

Окрім дезінформаційних наративів, які можуть завдати безпосередньої шкоди цивільному населенню, існує низка наративів, які можуть мати опосередкований шкідливий вплив. Як резюмував один із лідерів українського громадянського суспільства: «Буває інформація, яка прямо призводить до смерті, а буває така... яка призводить до смерті в кінцевому підсумку».¹⁴⁸ CIVIC не ставив собі за мету скласти мапу всіх цих непрямих шляхів впливу. Втім, один шлях виділяється з огляду на характер роботи CIVIC: потенціал використання дезінформації про ЗСУ для підриву довіри цивільного населення до українських військових, а отже, і для підриву цивільно-військових відносин.

Російські та пов'язані з Росією інформаційні операції проти ЗСУ варіюються від коментарів російських чиновників і сюжетів російських державних ЗМІ до кампаній у соціальних мережах на стратегічному та локальному рівнях. Ці операції зосереджені на звинуваченні українських військових у корупції та скоєнні злеств проти цивільного населення, у тому числі тих, за які, ймовірно, несуть відповідальність російські військові. Хоча корупція дійсно становить проблему в Україні, а правозахисні організації виявили невелику кількість порушень МГП з боку ЗСУ, багато з цих інформаційних операцій, ґрунтуються на неправдивих або необґрунтованих звинуваченнях.¹⁴⁹ Наприклад, деякі співрозмовники підкреслили, що після втечі з раніше окупованих територій російські військові часто починають обстрілювати ці райони – навіть не намагаючись уникнути жертв серед цивільного населення – і звинувачують у цьому ЗСУ.¹⁵⁰ Попри те, що рівень підтримки ЗСУ наразі є надзвичайно високим, і така дезінформація навряд чи здатна обдурити більшість населення, респонденти все ж повідомили про кілька випадків, коли цивільні особи під впливом дезінформації помилково покладали відповідальність за обстріли на ЗСУ, а не на російські війська.¹⁵¹ Ба більше, мета такої дезінформації не завжди полягає в тому, щоб переконати цивільне населення в беззаперечній відповідальності ЗСУ за людські жертви. Іноді вона покликана лише посіяти сумніви та виснажити цивільне населення, щоб воно перестало довіряти будь-кому. Кілька співрозмовників висловили думку, що це є об'єктивним і ймовірним результатом дезінформації про ЗСУ, яку поширюють пов'язані з Росією суб'єкти.¹⁵²

«Буває інформація, яка прямо призводить до смерті, а буває така... яка призводить до смерті в кінцевому підсумку».

– Ukrainian civil society leader

Занепокоєння цивільного населення щодо українських стратегічних комунікацій та контролю інформації

Україна також вдається до інформаційних операцій, намагаючись захистити і відвоювати свою територію у російських військ. Вони включають стратегічні комунікаційні ініціативи для інформування цивільного населення та підтримки морального духу, а також обмеження доступу до інформації, яка може зашкодити військовим операціям: наприклад, про час і конкретні місця ракетних ударів, а також про кількість втрат серед особового складу ЗСУ. Іноді такі ініціативи можуть слугувати важливим інструментом протидії дезінформації, заповнюючи або запобігаючи інформаційним прогалинам, які використовуються або можуть бути використані супротивником. У цьому розділі CIVIC аналізує деякі занепокоєння цивільного населення щодо безпосередньої та довгострокової шкоди від таких інформаційних операцій. У розділі VII ми аналізуємо сильні сторони, проблемні питання та прогалини в зусиллях українського уряду, спрямованих на ефективну протидію дезінформації.

CIVIC виявив значне розчарування та занепокоєння серед цивільного населення через комунікацію з боку державних посадовців перед повномасштабним вторгненням та протягом його перших тижнів, коли відкидалася можливість повномасштабного нападу, а потім применшувалася можлива тривалість війни. На думку низки співрозмовників, ці заяви мали на меті запобігти паніці, але в деяких випадках вони фактично сприяли їй та призвели до недостатньої готовності та шкоди цивільному населенню.¹⁵³ «Не можна давати людям хибні надії, – застеріг чернігівський журналіст. – Люди повірять і відмовляться від евакуації, і вони не виживуть».¹⁵⁴ Так само зауважив представник української неурядової організації: «Спочатку вони створили ці завищені очікування, ці нереалістичні очікування. Вони змусили людей повірити, що за два тижні або за місяць прийде перемога. Звісно, хочеться вселити в людей почуття впевненості. Але, можливо, нам бракує реалістичності в деяких аспектах того, як наша влада комунікує з громадськістю».¹⁵⁵

Цивільні особи також наголосили на важливості забезпечення балансу між обмеженням або контролем інформації, спрямованими на запобігання шкоді військовим зусиллям, і недопущенням цензури, яка може позбавити цивільне населення життєво важливої інформації для прийняття рішень щодо їхнього захисту. Респонденти CIVIC також підкреслили, що надмірне обмеження інформації або цензура можуть підірвати довіру до державних інституцій, а отже, знизити спроможність уряду ефективно протидіяти дезінформації. У зв'язку з цим багато співрозмовників висловили певні занепокоєння щодо телемарафону «Єдині новини». Після початку повномасштабного вторгнення Росії українська влада об'єднала всі телевізійні трансляції в єдину постійно діючу службу новин, відому як «Єдині новини», щоб забезпечити доступ цивільного населення до актуальної інформації в умовах кризи та покращити здатність влади узгоджено доносити важливі відомості до цивільного населення. Незважаючи на те, що спочатку ця інформаційна служба була корисною за своєю тональністю та змістом, багато опитаних CIVIC респондентів вважають, що вона стає дедалі більш політизованою, надмірно акцентує увагу на успіхах, а не на реаліях, і таким чином знижує довіру до платформи суспільного мовлення, яка могла б бути більш корисною для цивільного населення.¹⁵⁶

Цивільні особи, журналісти та лідери громадянського суспільства також вважали, що низка заходів з обмеження доступу до інформації – на додаток до телемарафону – можуть поступово підірвати довіру до стратегічної інформаційної політики уряду та його зусиль у сфері протидії дезінформації.¹⁵⁷ Одним із наведених прикладів були дані про втрати серед військовослужбовців. Так, мати одного з бійців української армії сказала: «Коли дивишся на те, що відбувається насправді, коли приїжджаєш до хлопців на передову, довіра до цих [офіційних] джерел просто розчиняється в повітрі».¹⁵⁸

Попри ці конкретні занепокоєння, більшість співрозмовників CIVIC дійшли висновку, що влада успішно балансує між забезпеченням контролю за інформацією та її прозорістю. Вони були радше стурбовані самоцензурою ЗМІ, аніж обмеженнями, які державні органи встановили для ЗМІ.¹⁵⁹ Хоча учасники опитування загалом погодилися з тим, що уряд не вдавався до надмірних обмежень свободи слова, а деякі обмеження були виправданими, вони підкреслили важливість таких аспектів: збереження незалежності ЗМІ та довіри до них; упорядкування урядом професійних вимог до журналістів, зокрема акредитації; забезпечення прозорості української влади в питаннях корупції та відповідальності військових, а не «замилування очей»; регулярного зважування владою потенційної шкоди, яку може спричинити контроль над інформацією про події на фронті, та військової переваги від цих обмежень.¹⁶⁰

VII. ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДОСВІДУ БОРОТЬБИ ЗІ ШКІДЛИВИМИ РОСІЙСЬКИМИ ІНФОРМАЦІЙНИМИ ОПЕРАЦІЯМИ

Можливі негативні наслідки шкідливих інформаційних операцій для цивільного населення залежать не лише від тактики та наративів тих, хто поширює дезінформацію, але й від суспільних та навколишніх умов, які переважають у регіоні поширення шкідливої інформації. Важливими факторами є рівень цифрової стійкості та медіаграмотності населення, рівень соціальної згуртованості та довіри, наявні управлінські структури та спроможності, законодавча база у сфері медіа, а також ресурси та заходи реагування з боку критично важливих суб'єктів захисту.¹⁶¹ CIVIC оцінив деякі з цих спроможностей і заходів реагування, щоб допомогти розробити рекомендації для суб'єктів захисту в Україні, а також інших країн і збройних сил, які можуть зіткнутися з подібними спробами поширення дезінформації проти їхніх громадян.

Уроки з досвіду українських урядовців щодо протидії дезінформації

Значну частину державної роботи з протидії російській дезінформації виконують чотири установи, які було створено або суттєво модернізовано протягом кількох років, що передували російському вторгненню в лютому 2022 року: Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та інформаційної політики, Центр протидії дезінформації при Раді національної безпеки і оборони, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України та Міністерство цифрової трансформації. Рішення українського уряду створити та забезпечити ресурсами ці установи демонструє його налаштованість на боротьбу з російською дезінформацією та свідчить про далекоглядність уряду в розумінні потенційного масштабу, використання та впливу дезінформації під час війни.

Президент Зеленський, який має досвід роботи в медійній сфері та радників з питань маркетингу та зв'язків з громадськістю, також надав пріоритет поширенню своєчасних, простих і зрозумілих повідомлень, а також відео- та фотоматеріалів, щоб заспокоїти цивільне населення, запобігти паніці та протидіяти неправдивій інформації. Такий підхід визнало та оцінило цивільне населення і громадянське суспільство.¹⁶² «Можу сказати, що завдяки тому, що Президент і значна частина його близького оточення є вихідцями з медіа-сектору, вони дуже добре розуміються на зв'язках зі ЗМІ та використанні іміджу і сприйняття для донесення інформації», – зазначив один із профільних експертів.¹⁶³ Військові також чітко і ефективно комунікують з цивільним населенням, намагаючись пом'якшити вплив дезінформації, наприклад, шляхом надання щоденних зведень і оновлень.¹⁶⁴

Міські голови, голови ОВА та представники органів місцевого самоврядування, зокрема старости,

**Військові також
чітко і ефективно
комунікують
з цивільним
населенням,
намагаючись
пом'якшити вплив
дезінформації,
наприклад, шляхом
надання щоденних
зведень і оновлень**

забезпечували здійснення стратегічної комунікації та роботи уряду з протидії дезінформації на місцевому рівні. Вони були важливим ресурсом для цивільного населення.¹⁶⁵ Навіть ті представники місцевої влади, які евакуювалися з окупованих територій, часто продовжували використовувати власні зв'язки для донесення інформації до своїх виборців на окупованих територіях.¹⁶⁶ Розповідаючи про такі дії, військова посадова особа сказала CIVIC: «Завдання, яке ставила перед нами центральна влада, – а ми орієнтувалися саме на Президента, – полягало в необхідності щоденного спілкування з людьми, донесення інформації про поточну ситуацію в регіоні, про те, що відбувається, яких дій вживає уряд».¹⁶⁷ Говорячи про комунікацію з боку представників місцевої влади, один із лідерів громадянського суспільства зауважив: «Вони надзвичайно ефективні та дієві. ...Вони зупиняли паніку».¹⁶⁸ Інший лідер громадянського суспільства додав: «Мені здається, що комунікація органів місцевого самоврядування у соціальних мережах стала більш ефективною, особливо якщо говорити про території, де відбувалися бойові дії. Влада досить швидко реагувала на проблеми. У соцмережах публікували дописи про зелені коридори, про місця роздачі води, допомоги тощо. Також постійно лунали заклики користуватися лише перевіреними джерелами інформації».¹⁶⁹ Робота органів місцевого самоврядування у сфері поширення інформації, важливої для прийняття рішень, та протидії впливу дезінформації є особливо важливою, враховуючи локальний характер певної дезінформаційної діяльності, а також вищий рівень довіри цивільного населення до представників місцевої влади через їхню географічну близькість до місця подій.

Цивільні органи влади та військові все частіше використовують соціальні мережі для поінформування цивільного населення та розвінчування дезінформації. CIVIC також відзначив намагання урядовців урізноманітнити свої методи комунікації для протидії російській тактиці руйнування та глушіння телекомунікаційної інфраструктури. Їхні зусилля включали видання та розповсюдження листівок, передачу інформаційних повідомлень по радіо та спілкування з вуст в уста на більш локальному рівні.¹⁷⁰ Крім того, завдяки співпраці уряду з приватною компанією SpaceX українські чиновники змогли забезпечити розгортання супутникової мережі Starlink, щоб допомогти відновити інтернет-зв'язок у прифронтових та окупованих районах України.¹⁷¹ Крім того, уряд доклав значних зусиль для швидкого відновлення пошкодженої телекомунікаційної інфраструктури після звільнення окупованих територій, а завдяки запровадженню воєнного стану та взаємодії з телекомунікаційними компаніями забезпечив надання у спільне користування інфраструктури приватних компаній, щоб розширити доступ до мережі Інтернет та мобільного зв'язку для якомога більшої кількості користувачів.¹⁷²

Також було докладено значних зусиль для забезпечення внутрішньої координації між державними установами та зовнішньої співпраці з лідерами громадянського суспільства. У Києві Офіс Президента організував робочі групи для координації обміну повідомленнями, а урядовці змогли до певної міри відмовитися від бюрократії, щоб почати обговорювати на експертному рівні розвиток подій та подальші кроки, а також уникнути затримок.¹⁷³ Один з урядовців, коментуючи динаміку взаємодії між різними державними органами, сказав: «Це змінило нас, тому що ми перестали бути суперниками».¹⁷⁴

Лідери громадянського суспільства також дуже високо оцінили співпрацю між їхніми організаціями та Центром стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки, який є їхнім основним співрозмовником в уряді, та з яким вони спільно здійснюють моніторинг та протидію дезінформаційним наративам.¹⁷⁵ «Ми бачимо, що [громадянське] суспільство також діє та впливає на державну політику, – поділився один із лідерів громадянського суспільства. – Разом ми працюємо над покращенням інформаційної гігієни та критичного мислення в суспільстві».¹⁷⁶ Аналізуючи засвоєні уроки взаємодії між громадянським суспільством та владою, один із лідерів громадянського суспільства сказав: «Ми вибудували дуже ефективні відносини, і це було зроблено ще до вторгнення, що дуже важливо. ...Тож коли почалося вторгнення, ми не гаяли часу на організацію роботи, а відразу давали результат, який був

Михайло Федоров, віце-прем'єр-міністр, міністр цифрової трансформації України виступає в Tech Power та Коопераційна сесія на щорічній зустрічі Всесвітнього економічного форуму 2023 у Давосі-Клостерсі, Швейцарія, 19 січня 2023 року.

потрібен на той момент».¹⁷⁷ Представник ЄС зазначив: «Це єдиний такий приклад у регіоні, який ми покриваємо – колишні радянські республіки, а також більш віддалені регіони, – де існує така співпраця між урядовими та неурядовими суб'єктами».¹⁷⁸

Загалом, більшість опитаних співрозмовників CIVIC високо оцінили зусилля українського уряду у виявленні російських інформаційних операцій та протидії російським дезінформаційним наративам.¹⁷⁹ Однак центральні органи влади, що відповідають за протидію дезінформації, здебільшого зосередилися на моніторингу найбільш поширених наративів, а також політичних і стратегічних наративів, які можуть підірвати зусилля України на полі бою. Як показує аналіз CIVIC, деякі з російських дезінформаційних наративів, які, найімовірніше, заподіюють або сприяють заподіяння шкоди цивільному населенню, поширюються через Viber та групи в соціальних мережах на гіперлокальному рівні. Державні органи іноді мають усі можливості для спростування цієї інформації. Проте на момент проведення дослідження CIVIC вони не були зосереджені на гіперлокальних наративах.¹⁸⁰ Виявлення шкідливої дезінформації, що поширюється на рівні села, селища, міста чи області, безсумнівно, є складним завданням, але координація зусиль із органами місцевого самоврядування може допомогти в цій справі. Українська влада також має забезпечити, щоб оперативні цілі протидії дезінформації включали зменшення її негативного впливу не лише на обороноздатність країни, а й на захист цивільного населення.

Так само українська влада повинна намагатися передбачити нові спроби російських суб'єктів використовувати дезінформацію для ослаблення соціальної згуртованості між різними групами населення, зокрема між українськомовними та російськомовними громадянами, а також між тими, хто залишився на окупованих Росією територіях, і тими, хто евакуювався. Зважаючи на те, що в попередні роки аналогічним чином було проведено багато інформаційних кампаній, присвячених схожим темам, державні органи влади могли б

спробувати спрогнозувати деякі з них і заздалегідь запобігти їх проведенню. Влада також має докласти зусиль до посилення моніторингу для виявлення на ранніх стадіях інших наративів, спрямованих на підриг соціальної згуртованості на національному та місцевому рівнях. Крім того, органам влади слід якомога чіткіше і прозоріше комунікувати з питань, які в минулому ставали причиною палких протиріч: призову на військову службу, фільтрації та притягнення до відповідальності за співпрацю з російськими окупантами.¹⁸¹ До того ж, українські посадовці повинні враховувати, наскільки їхні дії можуть загострити цю напруженість, і відповідно зважувати такі ризики.

Ці потреби особливо актуальні в розрізі проблеми колабораціонізму, яка, як було зазначено, дозріла до того, щоб викликати розкол у суспільстві. За даними УВКПЛ ООН, у період із серпня 2022 року по січень 2023 року ЗСУ та правоохоронні органи насильно позбавили волі або на власний розсуд затримали 91 особу, здебільшого за підозрою у колабораціонізмі. Деякі з цих осіб зазнали катувань та інших видів жорстокого поводження. УВКПЛ також заявило, що українське законодавство про колабораціонізм не відповідає нормам МГП і стандартам прав людини, оскільки воно є надто загальним, криміналізує співпрацю з російськими військами навіть за надання критично важливих і життєво необхідних послуг на окупованих територіях, а винесені вироки не є пропорційними до вчинених злочинів.¹⁸² Представник однієї міжурядової організації під час розмови з CIVIC застеріг: «Я завжди побоювався, що повернути серця і розум людей буде набагато складнішим завданням». За його словами, українська влада зараз «настільки сповнена люті та гніву через те, з чим вона стикається щодня, що зосередилася на тому, аби Росія заплатила за скоєне», замість того, щоб думати про довгострокові потреби у соціальній згуртованості.¹⁸³

Уряд також стикається з багатьма труднощами у відновленні пошкодженої телекомунікаційної інфраструктури та конкуруванні з російськими технологіями. Учасники дослідження зазначили, що незважаючи на те, що до повномасштабного вторгнення Росії в Україну більшість цивільних осіб могли дивитися українське телебачення, у прикордонних районах телевізори місцевих мешканців трансливали лише російські телеканали.¹⁸⁴ Це була велика вразливість, над усуненням якої український уряд працював до війни, а тепер, коли Росія завдала значної шкоди українській телекомунікаційній інфраструктурі, Україна зіткнулася з ще більшою прогалиною. Незважаючи на спроби держави швидко відновити пошкоджену інфраструктуру, у прифронтових районах через тижні і навіть місяці після звільнення залишаються зони, де є доступ тільки до російських телерадіопрограм.¹⁸⁵ Доступ до послуг української телекомунікаційної інфраструктури є особливо проблематичним на Харківщині. Для подолання цієї прогалини українському уряду або міжнародним донорам потрібно буде пріоритетно виділити значні додаткові цільові кошти – за оцінками одного з урядовців, йдеться про 5 мільярдів доларів США, – що може бути складно зробити, враховуючи наявність багатьох інших нагальних пріоритетів для України. Як зазначив один з лідерів громадянського суспільства, коментуючи домінування російського телебачення на сході країни, «Україна не змогла швидко та ефективно зламати цю модель через брак ресурсів і, боюся, через брак рішучості. ...Росіяни вирішили спочатку змінити систему споживання медіа, тоді як Україна приділяла більше уваги виживанню тих, хто вже і так сильно постраждав».¹⁸⁶

**«Офіційна
комунікація?
Неодмінно. Це
обов'язкове
щеплення від
фейків».**

– Ukrainian media official

У деяких випадках найкращий спосіб протистояти зловмисним інформаційним операціям – це просто надавати більше якісної інформації. Як зауважив представник ЗМІ: «Офіційна комунікація? Неодмінно. Це обов'язкове щеплення від фейків».¹⁸⁷ За словами учасників

дослідження, надання більшої кількості якісної інформації є особливо важливим для сприяння безпечній евакуації цивільного населення, яке опинилося під загрозою. Незважаючи на масштабну інформаційну блокаду з боку Росії, респонденти зазначили, що додаткові зусилля української влади та неурядових організацій, спрямовані на надання чіткої та правдивої інформації про евакуацію, подальші заходи після евакуації та можливі послуги, допомогли б їм прийняти обґрунтоване рішення та подолати психологічні та фізичні перешкоди, пов'язані з евакуацією.¹⁸⁸ «Були приклади, коли люди не те що не знали про можливість евакуації, а їм радше не вистачало інформації про те, що відбувається після неї, – підкреслив представник однієї з українських НУО. – Люди не розуміли, що робити далі. Вони не знали, чого очікувати. ...У них немає вичерпної інформації, тому вони бояться рухатися вперед».¹⁸⁹

Оскільки велику частину цивільного населення, яке не поспішає евакуюватися, становлять літні люди та люди з інвалідністю, котрі користуються іншими комунікаційними платформами, порівняно з іншими групами населення, слід приділити додаткову увагу забезпеченню комунікації на таких платформах і в такий спосіб, щоб вона була доступною для цих людей.¹⁹⁰ Представник міжнародної НУО пояснив: «Значний обсяг корисної інформації поширюється в мережі Інтернет за допомогою смартфонів, але у нас є значна частина населення, яка не знає про ці технології або якій незручно користуватися ними».¹⁹¹ Оскільки звички літніх людей та людей з інвалідністю можуть з часом змінюватися, так само як і їхні можливості доступу до різних комунікаційних платформ, державі, за підтримки НУО, потрібно буде періодично оцінювати ці звички та проблеми з доступом, щоб краще коригувати свою комунікаційну політику.

Розуміючи, що український уряд має обмежені ресурси та багато різнопланових пріоритетів, він має спрямовувати кошти на додаткові тренінги з підвищення медіаграмотності для цивільних осіб, представників органів цивільної влади та військових посадових осіб. Співрозмовники зазначили, що рівень комунікаційних навичок і підготовленості представників органів влади на рівні сіл, селищ, міст та областей суттєво різниться, що значною мірою впливає на успіх боротьби з дезінформацією. Деякі з чиновників усвідомлюють цінність стратегічних комунікацій і зусиль з протидії дезінформації, тоді як інші не розуміють, як саме треба діяти, або не готові розглядати таку діяльність як частину своїх обов'язків.¹⁹² Інвестиції в медіаграмотність державних службовців на регіональному та місцевому рівні і забезпечення того, щоб вони сприймали стратегічну комунікацію як пріоритет, також можуть допомогти центральній владі краще розуміти дезінформаційні наративи, що поширюються на гіперлокальному рівні. До того ж, незважаючи на те, що поняття психологічних операцій і протидії дезінформації відображені у военній доктрині України, їм можна було б приділити більше уваги в оперативно-тактичних інструкціях, а також під час підготовки окремих категорій військовослужбовців, зокрема представників структур цивільно-військового співробітництва (ЦВС).¹⁹³ Офіцери ЦВС могли б допомогти з картуванням цивільного інформаційного середовища та донесенням стратегічно важливих повідомлень до громад.

Роль громадянського суспільства, ЗМІ, національних та міжнародних неурядових організацій

Одним із найголовніших ресурсів України в боротьбі з російською дезінформацією є її громадянське суспільство. Багато українських громадських та неурядових організацій, які займаються моніторингом дезінформації, почали приділяти особливу увагу цій проблематиці після Революції Гідності 2014 року. До лютого 2022 року вони вже накопили серйозний досвід у цій сфері. Вони вже за кілька годин після початку російського вторгнення почали активно протидіяти хвилі російської дезінформації, а їхня незалежність від впливу політиків надає їм ще більшої довіри.¹⁹⁴ Підкреслюючи важливість цих організацій, колишній український військовий посадовець заявив: «Якби... я хотів допомогти Україні протистояти дезінформації,

Photo by the Office of the President of Ukraine.

Президент України Володимир Зеленський провів онлайн-зустріч із представниками українських медіа, залучених до телемарафону Єдиних новин. Глава держави привітав працівників ЗМІ з річницею телемарафону та зазначив, що Єдині новини зіграли важливу роль у розбудові громадської єдності та довіри в контексті повномасштабної війни Росії проти України. 26 лютого 2023 р.

я б підтримав наше громадянське суспільство, а наше громадянське суспільство вже спонукатиме уряд працювати».¹⁹⁵ Однак громадські та неурядові організації, які займаються моніторингом і розвінчуванням російської дезінформації, мають ті ж недоліки, що й уповноважені на це державні органи: більшість із них знаходяться в Києві та зосереджені на дослідженні найпоширеніших у країні наративів. Один із представників міжнародної НУО, який визнав, що дезінформація проникає в групи та канали на місцевому рівні, застеріг: «Існує не так багато низових організацій, які можуть відслідковувати дезінформацію на місцях. Якщо вона стає гіперлокальною, то я не впевнений, що на неї зараз буде відповідна реакція у вигляді створення низових організацій [для моніторингу]».¹⁹⁶

Українські ЗМІ також відіграють важливу роль у захисті цивільного населення від шкідливого впливу російської дезінформації, слугуючи для нього незалежним джерелом достовірної інформації.¹⁹⁷ Сильний та незалежний медіа-сектор може допомогти українській владі продовжувати зберігати здоровий баланс між інформаційним контролем, необхідним для ведення війни за існування, та свободою слова і достовірністю інформації, необхідними для інформування цивільного населення та запобігання недовірі суспільства до державних органів.¹⁹⁸ До лютого 2022 року українські ЗМІ були набагато активніше присутні на місцевому рівні, ніж неурядові та громадські організації, які займалися боротьбою з дезінформацією. Але війна підірвала значну частину цього потенціалу. Переслідування Росією журналістів у прифронтових районах призвело до того, що багато з них були змушені евакуюватися звідти, а робота репортерів на передовій стала набагато дорожчою, складнішою та небезпечнішою. Війна також негативно вплинула на фінансові моделі багатьох медіа-компаній, які значною мірою забезпечувалися за рахунок нині майже зниклих доходів від реклами.¹⁹⁹

На додаток до зусиль уряду, громадські організації, українські та міжнародні неурядові організації, а також медіакомпанії можуть відігравати важливу роль у підвищенні рівня медіаграмотності українського населення.²⁰⁰ Багато співрозмовників вважають, що через складність постійного блокування нових веб-сайтів і каналів соціальних мереж, які створюються для поширення дезінформації, одним із найкращих запобіжників може стати широкомасштабна робота з підвищення медіаграмотності серед цивільного населення України. Вони погоджуються, що необхідно розробляти більше програм з медіаграмотності.²⁰¹ Одна цивільна особа намагалася взяти участь у тренінгу з медіаграмотності, але не змогла через обмежену кількість місць і проблеми з доступом. Вони сказали: «Насправді ми не вміємо перевіряти інформацію та відрізнати правду від неправди».²⁰² Співрозмовники CIVIC розповіли, що найбільше навчання медіаграмотності потребують люди похилого віку, які виросли в зовсім іншій інформаційній екосистемі, ніж сучасна українська.²⁰³ В умовах бойових дій в Україні існує багато інших потреб, і нарощування масштабів навчання медіаграмотності буде пов'язане з пеними труднощами. Однак це матиме користь з точки зору психічного здоров'я та захисту цивільного населення. Міжнародні донори мають розглянути можливість фінансування програм з медіаграмотності в Україні, а також продовжувати підтримувати громадські організації та незалежні ЗМІ.

Крім того, українські та міжнародні неурядові організації можуть допомогти запобігти поширенню недостовірної інформації та дезінформації, що ускладнюють доступу цивільного населення до життєво важливих послуг, забезпечуючи моніторинг інформаційного простору на предмет неправдивої інформації, а також регулярно та доступно повідомляючи цивільному населенню правдиву інформацію. Крім того, вони мають намагатися зрозуміти, як сприймається така їхня діяльність. Так само українським та міжнародним НУО може знадобитися покращити свою готовність до інформаційних операцій, спрямованих проти їхньої діяльності та організацій як таких. Вони мають бути готові діяти швидко, мінімізуючи шкоду від подібних дій – як онлайн, так і офлайн. Ураховуючи наслідки масштабніших дезінформаційних кампаній, пов'язаних із темою евакуації та спрямованих на підлив соціальної згуртованості, гуманітарним організаціям слід розглянути, яким чином можна було б включити до своєї діяльності та стратегій моніторинг питань захисту населення, пов'язаних із недостовірною інформацією та дезінформацією, і чи варто це робити взагалі. Наприклад, ці питання може бути включено у стратегію захисту Гуманітарної команди країни та в моніторингову діяльність Кластера з питань захисту. Українські та міжнародні НУО можуть співпрацювати з громадами на низовому рівні для моніторингу та відстеження місцевих наративів, а також їхнього впливу. Слід зазначити, що виконання цих зобов'язань потребуватиме певних ресурсів, і гуманітарні організації повинні бути готовими до цього.²⁰⁴

Взаємодія із соціальними медіа-компаніями

Соціальні мережі допомагають цивільному населенню України отримувати доступ до інформації, яка є для них критично важливою з точки зору планування та захисту.²⁰⁵ Однак, масована інформаційна війна росіян, що триває з лютого 2022 року, стала справжнім випробуванням для політик і методів роботи компаній, що володіють соціальними мережами. Як відомо, протягом останнього десятиліття багато соціальних мереж не поспішали реагувати на попередження та докази того, що розміщений на їхніх платформах неправдивий, оманливий та сповнений ненависті контент підбурює до насильства або сприяє його поширенню.²⁰⁶ Проте, деякі з цих компаній поступово запроваджують певні захисні механізми, зокрема правила спільнот або правила користування, які встановлюють вимоги до поведінки та контенту, дозволеного на відповідних платформах. Наприклад, серед організацій, які вжили таких заходів, були Facebook (належить материнській компанії Meta), Twitter і YouTube (належить Google). Моніторинг контенту зазвичай забезпечується за допомогою комбінації

машинного навчання та роботи людей-рецензентів. Facebook також створив Наглядову раду – експертний орган, який може розглядати нові або репрезентативні випадки та визначати, чи порушили користувачі правила або цінності спільноти Facebook.

Соціальні мережі також можуть скоригувати свої алгоритми, щоб запобігти посиленню певних шкідливих меседжів, але вони неохоче це роблять і обережно ставляться до видалення контенту через побоювання бути звинуваченими у посяганні на свободу слова, а також, як зазначають їхні критики, через страх зменшити прибутки від поширення вірусного та суперечливого контенту.²⁰⁷ Як уже було зазначено, деякі соціальні медіа-платформи, такі як Telegram, по суті, дозволяють користувачам створювати облікові записи та канали анонімно, не вдаючись до жодних заходів для модерації шкідливого контенту.

В Україні лише невеликий відсоток шкідливої дезінформації, що його поширюють через соціальні мережі, може бути визначено як мову ворожнечі або як підбурювання до насильства, що явно порушує правила спільноти на платформах Facebook, Twitter і YouTube. Насправді ж фотографії загиблих цивільних осіб, опубліковані українськими цивільними та організаціями з метою привернення уваги до людських страждань, мають більше шансів порушити ці алгоритми та правила, ніж більшість шкідливої дезінформації, поширюваної пов'язаними з Росією суб'єктами.²⁰⁸ Такий розвиток подій уже призвів до потужної негативної реакції українців на адресу Facebook. Один незадоволений лідер громадянського суспільства, наприклад, заявив: «Ми намагалися працювати з Facebook, але нам сказали, що наше життя – це не той контент, який підходить для Facebook».²⁰⁹ Навіть у більш очевидних прикладах мови ворожнечі лексика, що її використовують для нападків на деяких членів суспільства, може залежати від конкретного контексту і швидко змінюватися. Говорячи про складність цього середовища, представник соціальної мережі зауважив: «Люди можуть не розуміти, що не існує панацеї, що є плюси і мінуси, що іноді все зводиться до звернення до правил і прийняття рішення про те, що є найкращим із найгірших варіантів у конкретній ситуації».²¹⁰

З огляду на складність визначення шкідливого контенту в умовах України, де більшість мови ворожнечі, спрямованої на громадян всередині країни, має на меті деморалізувати, збити з пантелику та розпалити паніку, а не насильство, соціальні мережі не можуть послуговуватися точною формулою модерації контенту. Натомість, як наголосив представник міжнародної НУО, «їм потрібна модерація контенту, яка є ситуативною та адаптивною до середовища, а не алгоритмізованою та відірваною від контексту». Діалог і співпраця між соціальними мережами, громадянським суспільством і державними органами можуть допомогти забезпечити таку контекстуалізацію та стати критично важливим механізмом для виявлення неправдивого і шкідливого контенту. Невдовзі після повномасштабного вторгнення Росії в Україну компанії Meta, Google і Twitter розпочали діалог з українськими урядовцями щодо того, який контент у соціальних мережах може бути шкідливим.²¹¹ Ще до лютого 2022 року Meta працювала з громадськими організаціями в Україні над виявленням неправдивого контенту у Facebook, щоб його можна було позначити (хоча його і не видаляли).²¹²

CIVIC поспілкувався з кількома громадськими організаціями, що займаються такою діяльністю, які заявили, що, на їхню думку, ця співпраця безумовно сприяла зменшенню кількості неправдивої інформації на платформі, а також зниженню її впливу. Представник однієї з цих організацій сказав: «Викриття неправдивої інформації фактчекерами досі залишається одним із найефективніших інструментів, завдяки якому люди бачать менше дезінформації у своїй стрічці новин».²¹³ Інший представник громадянського суспільства так само дійшов висновку, що за допомогою цього методу «ми досягли успіху в обмеженні згубного впливу Росії».²¹⁴ Наприклад, у вересні 2022 року компанія Meta видала мережу ботів у Facebook, які поширювали неправдиву інформацію. Вперше неавтентичну поведінку

виявили німецькі журналісти та міжнародна неурядова організація, співробітники якої працюють в Україні.²¹⁵

Хоча компанія Meta швидше за інші організації почала вирішувати цю проблему завдяки своїм уже наявним зв'язкам із громадянським суспільством, що виявилось корисним, негативна реакція на адресу соцмережі свідчить про те, що попереду ще багато роботи для забезпечення того, щоб відповідні правила та практичні заходи враховували контекст, у якому вони застосовуються. Так само, незважаючи на те, що Meta доклала до видалення шкідливого контенту на Facebook більше зусиль, ніж будь-яка інша компанія на своїй платформі, і співрозмовники CIVIC були натхненні її відкритістю до діалогу, вони водночас були розчаровані швидкістю вирішення виявлених проблем. Як сказав представник однієї з міжурядових організацій: «У більшості випадків їм знадобилися тижні або навіть місяці, щоб відреагувати, не кажучи вже про те, щоб вжити заходів щодо поданих скарг».²¹⁶ Представник міжнародної НУО підтримав це занепокоєння: «Існує потреба в більш проактивному та швидкому реагуванні на запити громадянського суспільства та влади. Були випадки, коли люди надсилали посилання на підозрілі облікові записи і просили видалити їх, але цього не відбувалося або відбувалося не так швидко, як хотілося б людям».²¹⁷

...попереду ще багато роботи для забезпечення того, щоб відповідні правила та практичні заходи враховували контекст, у якому вони застосовуються.

Сьогодні тягар модерації значною мірою лягає на плечі некомерційних наглядових суб'єктів, а не технологічних компаній, які отримують фінансові прибутки від соціальних медіа-платформ. За останні п'ять років деякі з найбільших соціальних мереж почали виділяти кошти на наймання працівників, які опікувалися б питаннями етики та прав людини на відповідних платформах. Однак 2023 року масові звільнення в індустрії технологій призвели до того, що багато з цих відділів і служб було скорочено, що свідчить про те, що для багатьох технологічних компаній ці питання залишаються не надто пріоритетними.²¹⁸

За відсутності щирої та непохитної зацікавленості більшості технологічних компаній у зменшенні кількості шкідливого контенту на своїх платформах країни можуть регулювати діяльність цих компаній та їхніх соціальних мереж, ухвалюючи для цього закони, які спонукають або вимагають дотримання принципів відповідальної поведінки та вжиття запобіжних заходів. Наприклад, 2022 року законодавці ЄС ухвалили Закон про цифрові послуги, який вимагає від соціальних мереж інтенсивніше моніторити свої платформи на предмет дезінформації та інших видів шкідливого контенту, розкривати інформацію про те, як їхні алгоритми просувають контент, а також припинити використання певних видів таргетованої реклами.²¹⁹ Україна могла б розглянути можливість ухвалення законодавства, подібного до Закону про цифрові послуги, що дало б їй додаткові важелі впливу на технологічні компанії та допомогло б покласти край деяким із найбільш шкідливих методів використання соціальних мереж.

VIII. ВИСНОВОК

Цивільним особам, які намагаються зорієнтуватися у стрімкій динаміці збройного конфлікту та мають приймати складні рішення для захисту себе і своїх родин в Україні, доводиться протистояти дезінформації, яка спотворює реальність, ускладнює прийняття рішень та, ймовірно, змушує деяких людей діяти всупереч власним інтересам і добробуту. Російські та пов'язані з Росією суб'єкти поширюють неправдиву інформацію про події на фронті, щоб викликати хаос, і використовують дезінформацію для впливу на переміщення населення. Щоб дискредитувати українську владу, вони розповсюджують неправдиву інформацію або вводять цивільне населення в оману щодо характеру послуг, доступних на підконтрольній Україні та підконтрольній Росії територіях - такі дії можуть наражати цивільне населення на небезпеку та перешкоджати доступу до необхідної допомоги. Також робляться спроби посіяти розбрат в українському суспільстві. Такі заходи завдають як моральної, так і фізичної шкоди. Цивільні особи розповіли CIVIC про своє виснаження, тривогу та гнів, викликані постійною дезінформацією та необхідністю боротися з нею.

Українська влада серйозно поставилася до загроз інформаційної війни, виділяючи ресурси на розбудову державного потенціалу для моніторингу та реагування. З початку повномасштабного вторгнення Росії, Україна зробила пріоритетом регулярну та зрозумілу стратегічну комунікацію, спрямовує ресурси на швидке відновлення пошкодженої телекомунікаційної інфраструктури, використовує всі доступні цифрові та нецифрові платформи для спілкування з цивільним населенням, швидко адаптується до нових тенденцій та ефективно співпрацює з громадянським суспільством і технологічними компаніями. Але багато дезінформаційних операцій проводяться на локальному рівні, де українська влада та представники громадянського суспільства мають менше можливостей виявляти та нейтралізувати гіперлокальні наративи, які, швидше за все, шкодять захисту цивільного населення. Тактика ведення інформаційної війни та наративи, що їх використовують пов'язані з Росією суб'єкти в Україні, продемонстрували, що при плануванні інформаційної війни урядам і військовим необхідно розбудовувати оборонний потенціал і розробляти плани з метою захисту цивільного населення, а не лише з метою покращення наступального потенціалу або розробки стратегії інформаційної війни спрямованої на ведення війни та перемоги в ній. Ця додаткова спрямованість, ймовірно, потребуватиме здатності відстежувати інформаційні операції на гіперлокальному рівні завдяки співпраці та взаємодоповнюваним зусиллям громадських організацій, органів місцевої та центральної влади, журналістів і технологічних

***...урядам і
військовим
необхідно
розбудовувати
оборонний потенціал
і розробляти
плани з метою
захисту цивільного
населення, а не
лише з метою
покращення
наступального
потенціалу або
розробки стратегії
інформаційної війни
спрямованої на
ведення війни та
перемоги в ній.***

Знищена та згоріла цивільна техніка вздовж траси поблизу Ірпеня, Україна, 3 квітня 2022 року.

компаній. Також необхідно буде враховувати вплив дезінформації на психічне здоров'я людей. Ці зусилля можуть включати ініціативи, спрямовані на розвиток стійкості громад до дезінформації, а також заходи, спрямовані на виявлення та спростування дезінформації на місцевому рівні.

Масштаб інформаційних операцій, проводить Росія та пов'язані з нею суб'єкти в Україні починаючи з лютого 2022 року, є безпрецедентним. Тому це має слугувати попередженням і прикладом для урядів інших країн. Один із лідерів українського громадянського суспільства застеріг Європу: «Російський вплив може знищити ці країни навіть без війни. Росіяни воюють проти основних прав людини, проти прав ЛГБТК, проти прав жінок, проти основ демократії. Вони сіють недовіру між людьми. ...Це руйнівний вплив країни, яка знає, що коли Європа слабка, з нею можна домовлятися», – а також додав: «Ви повинні боротися з російською дезінформацією, коли вона лише з'являється, а не тоді, коли вона вже стала невід'ємною частиною вашого медіа-простору.»²²⁰ Інший лідер громадянського суспільства зазначив: «Протягом восьми років ми робили речі, які люди в інших країнах не сприймали як ті, які їм самим потрібно робити. ...Ми першими зустрічаємо ворога».²²¹

В Україні співрозмовники CIVIC прагнуть домогтися притягнення до відповідальності за шкоду, завдану інформаційними операціями. Але зв'язок між дезінформацією та шкодою цивільному населенню складно простежити практично завжди, за винятком найочевидніших випадків підбурювання до насильства. Особи винуватців часто невідомі, а доведення мотивації суб'єктів, які поширюють дезінформацію, може бути майже нездійсненним завданням. З огляду на ці фактори притягнення до юридичної відповідальності, швидше за все, буде малоімовірно. Натомість, держави та міжнародні організації можуть зосередитися на посиленні законодавства, яке б забезпечувало захист від тих видів шкідливої дезінформації, які пов'язані з Росією суб'єкти використовують проти цивільного населення України. Вони також можуть працювати над розширенням переліку політичних, дипломатичних і фінансових заходів, які може бути застосовано в разі використання кимось подібних тактик, у тому числі у вигляді санкцій.

ДОДАТОК А.

Терміни та визначення.

Наведені в цьому текстовому блоці визначення є адаптованими варіантами визначень, які використовує МКЧХ, Європейський Союз, Атлантична рада та аналітичний центр Rand Corporation.

Кібератаки – дії, що включають отримання доступу до інформаційних систем, втручання в роботу інформаційних систем, втручання в дані або їх перехоплення.

Дезінформація – неправдива інформація, яку сфабриковано або її поширюють зі зловмисними намірами.

Протистояння в сірій зоні – сукупність дій, що відбуваються в просторі між миром (або співпрацею) і війною (або збройним конфліктом), та можуть включати здійснення економічних заходів, операцій впливу, кібератак, використання найманців, убивств і дезінформаційних кампаній. Ці дії можуть вчиняти державні або недержавні суб'єкти з використанням невійськових і квазівійськових методів. Протистояння в сірій зоні не досягає порогу збройного конфлікту.

Мова ворожнечі – усі форми вираження (наприклад, за допомогою тексту, зображень та аудіо), що їх використовують для поширення, розпалювання, заохочення або виправдання ненависті та насильства на ґрунті нетерпимості, як правило, за ознаками певної ідентичності (наприклад, статі, віросповідання, етнічної приналежності, сексуальної орієнтації тощо).

Гібридна війна – поєднання звичайних і нетрадиційних, військових і невійськових, відкритих і прихованих дій, які можуть скоординовано вчиняти державні або недержавні суб'єкти для досягнення конкретних цілей.

Інформаційні операції – стратегічне та сплановане використання інформації та систем обміну інформацією з метою здійснення впливу на суспільство, його дезорганізації або розколу. Проведення інформаційних операцій може включати збір розвідувальних даних про конкретні цілі, поширення дезінформації або вербування лідерів думок в Інтернеті.

Недостовірна інформація – неправдива інформація, яку поширюють особи, котрі вважають її правдивою або не подбали про те, щоб перевірити її.

Пропаганда – використання інформації, часто неточної або такої, що вводить в оману, для популяризації певної точки зору або здійснення впливу на цільову аудиторію. Пропаганда може містити окремі елементи правди, але найчастіше вони подаються упереджено.

Психологічна війна – сплановане використання пропаганди та інших психологічних операцій для здійснення впливу на думки, емоції, ставлення та поведінку представників опозиційних груп.

ДОДАТОК Б.**Години, які проводили цивільні за переглядом інформації онлайн та по телебаченню в різні періоди часу****До повномасштабного вторгнення Росії***Час, проведений за переглядом інформації про політичну та безпекову ситуацію*

В ІНТЕРНЕТІ		ПО ТЕЛЕБАЧЕННЮ	
До двох годин на добу	69.61%	До двох годин на добу	63.37%
Я не звертався до джерел інформації в Інтернеті	15.69%	Я не дивився телебачення	28.71%
Від двох до чотирьох годин на добу	10.78%	Від двох до чотирьох годин на добу	3.96%
Від чотирьох до шести годин на добу	3.92%	Від чотирьох до шести годин на добу	3.96%
Всього	100.00%	Всього	100.00%

У лютому-березні 2022 року, протягом перших двох тижнів повномасштабного вторгнення Росії*Час, проведений за переглядом інформації про політичну та безпекову ситуацію*

В ІНТЕРНЕТІ		ПО ТЕЛЕБАЧЕННЮ	
Понад шість годин на добу	38.24%	Понад шість годин на добу	25.49%
Від двох до чотирьох годин на добу	19.61%	Від двох до чотирьох годин на добу	15.69%
Від чотирьох до шести годин на добу	19.61%	Від чотирьох до шести годин на добу	18.63%
До двох годин на добу	17.65%	До двох годин на добу	16.67%
Я не звертався до джерел інформації в Інтернеті	4.90%	Я не дивився телебачення	23.53%
Всього	100.00%	Всього	100.00%

У жовтні-листопаді 2022 року*Час, проведений за переглядом інформації про політичну та безпекову ситуацію*

В ІНТЕРНЕТІ		ПО ТЕЛЕБАЧЕННЮ	
До двох годин на добу	49.02%	До двох годин на добу	44.12%
Від двох до чотирьох годин на добу	32.35%	Від двох до чотирьох годин на добу	13.73%
Від чотирьох до шести годин на добу	8.82%	Від чотирьох до шести годин на добу	8.82%
Понад шість годин на добу	7.84%	Понад шість годин на добу	2.94%
Я не звертався до джерел інформації в Інтернеті	1.96%	I did not watch TV	30.39%
Всього	100.00%	Всього	100.00%

ENDNOTES

- ¹ Фільтраційні табори це пункти, які використовувалися російською владою з початку повномасштабного вторгнення в Україну в 2022 році, для затримання, реєстрації та допиту українців про їхні погляди, дії, та уподобання. Українців змушували пройти через фільтраційні табори як під час добровільного переміщення в Росію з українських територій окупованих Росією, та під час насильницького переміщення яку здійснювали російські війська.
- ² Київський міжнародний інститут соціології (КИС), «Чи зазнають російськомовні громадяни України утисків та переслідувань через російську мову: результати телефонного опитування, проведеного 26 травня - 5 червня 2023 року», 13 червня 2023 р., <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1245&page=1>.
- ³ Центр вивчення міжнародного гуманітарного права «Діаконія», «Переміщення населення та МГП: захист людей, переміщених внаслідок конфлікту, та заборона примусового переміщення», 2023 р., <https://www.diakonia.se/ihl/resources/international-humanitarian-law/ihl-displacement/>.
- ⁴ Щоб дізнатися про те, як цивільне населення використовувало соціальні мережі для самозахисту, див. посилання на звіт CIVIC «САМОЗАХИСТ ЗА ДОПОМОГОЮ ІНФОРМАЦІЇ: досвід цивільного населення України в умовах війни»: https://civiliansinconflict.org/wp-content/uploads/2023/07/CIVIC_Ukraine-InfoAccess-UKR_Final-Web.pdf.
- ⁵ Center for Information Resilience: <https://www.info-res.org/>
- ⁶ CNA Analysis and Solutions, «Підхід Росії до кібервійни», березень 2017 р.; Центр східних досліджень (OSW), «Диявол криється в деталях: інформаційна війна у світі воєнної доктрини Росії», 2015 р.; «Воєнна доктрина Російської Федерації», затверджена Указом Президента РФ від 5 лютого 2010 р.
- ⁷ Бен Німмо, «Анатомія інформаційної війни: як працює російська машина пропаганди та як їй протистояти», Центральноевропейський інститут політики, 19 травня 2015 р.; CNA Analysis and Solutions, «Підхід Росії до кібервійни».
- ⁸ Стенфордська інтернет-обсерваторія, «Потьомкінські сторінки та персоналії: оцінка онлайн-операцій ГРУ», 2014-2019 рр., 2019 р.; CNA Analysis and Solutions, «Підхід Росії до кібервійни».
- ⁹ Міжнародний союз електрозв'язку, «Проміжна оцінка шкоди, завданої телекомунікаційній інфраструктурі та стійкості ІКТ-екосистеми в Україні», грудень 2022 р.; Адам Сатаріано, «Як Росія захопила український інтернет на окупованих територіях», The New York Times, 9 серпня 2022 р., <https://www.nytimes.com/interactive/2022/08/09/technology/ukraine-internet-russia-censorship.html>; Microsoft, «Спеціальний звіт: Україна, огляд кібератак Росії в Україні», 27 квітня 2022 р.
- ¹⁰ Центр з питань захисту цивільного населення в умовах конфлікту (CIVIC), «Самозахист в дії: як цивільне населення України протистояло загрозам на початку повномасштабного російського вторгнення», березень 2023 р.; Amnesty International, «Україна: російські військові здійснюють позасудові страти цивільних осіб, явно скоюючи воєнні злочини – нові свідчення», 7 квітня 2022 р.
- ¹¹ Бернат Арманж, «Пропагандистські білборди як втілення російської окупації», AP News, 1 грудня 2022 р., <https://apnews.com/article/russia-ukraine-europe-9f671d979709c0ea2a63bddd0044364>; Олена Волочіна, «Окупована Україна: всередині жайхття російської паралельної реальності», France24, 12 грудня 2022 р., <https://www.france24.com/en/tv-shows/reporters/20221202-occupied-ukraine-inside-the-horror-of-russia-s-parallel-reality>; Шивон О'Грейді та Сергій Мукаєлянц, «Пропагандистські газети розповідають, як Росія просувала анексію в Харкові», The Washington Post, 24 вересня 2022 р., <https://www.washingtonpost.com/world/2022/09/24/izyum-russia-propaganda-newspapers-kharkiv/>.
- ¹² Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), «Дезінформація та агресивна війна Росії проти України», 3 листопада 2022 р.
- ¹³ Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №21, дистанційно в Одесі, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №27, дистанційно в Києві, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №38, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №41, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналісткою, №61, Чернівці, лютий 2023 р.
- ¹⁴ Шелбі Гроссман, Катаріна Бучацький, Бенджамін Б.-Б., Кейт Д., Рене ДіРеста, Крістіна Х. і Джулія Штайнберг, «Повний спектр прокремлівської інтернет-пропаганди про Україну», Стенфордська інтернет-обсерваторія, 22 лютого 2022 р., <https://cyber.fsi.stanford.edu/news/full-spectrum-propaganda-ukraine/>; Бен Німмо, «Подолання скоординованої неавтентичної поведінки Китаю та Росії», Мета, 27 вересня 2022 р.
- ¹⁵ Лабораторія цифрових криміналістичних досліджень аналітичного центру «Атлантична рада» (Atlantic Council DFR Lab), «Розхитування України: як Кремль використовує інформаційні операції для підриву світової довіри до України», лютий 2023 р.; Маріанна Спрінг, «Маріанна Вишемирська: «Мое фото використовували для поширення брехні про війну», BBC News, 17 травня 2022 р., <https://www.bbc.com/news/blogs-trending-61412773>; Державний департамент США, «Дезінформаційна рулетка: рік брехні Кремля для виправдання невинуватної війни», 23 лютого 2023 р.
- ¹⁶ Детектор медіа, «Україну від дефолту врятує проституція». Досліджуємо російську гендерну дезінформацію в соцмережах», 28 вересня 2022 р., https://detector.media/propahanda_vplyvy/article/203226/2022-09-28-prostitution-will-save-ukraine-from-the-default-investigating-russian-gender-disinformation-in-social-networks/.
- ¹⁷ Детектор медіа, «Ти або росіянин, або гей». Досліджуємо російську ЛГБТ-дезінформацію у соціальних мережах», 18 листопада 2022 р., <https://detector.media/monitorynh-internetu/article/205093/2022-11-18-you-are-either-russian-or-gay-exploring-russian-lgbtq-disinformation-on-social-media/>.
- ¹⁸ Див., наприклад, Адам Ковальські, «Боротьба з дезінформацією виходить за межі України та її союзників», Chatham House, 8 червня 2022 р., <https://www.chathamhouse.org/2022/06/disinformation-fight-goes-beyond-ukraine-and-its-allies>; Ірвін Пекмец, «Росія атакує Боснію дезінформацією про українську війну», Balkan Insight, 9 травня 2022 р., <https://balkaninsight.com/2022/05/09/russia-targets-bosnia-with-disinformation-about-ukrainian-war/>.
- ¹⁹ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол І), Женева, 8 червня 1977 р., ст. 37(2).
- ²⁰ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол І), Женева, 8 червня 1977 р., ст. 51(2).

- 21 Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 2200A (xxi), UN Doc. A/6316 (1966), набув чинності 23 березня 1976 р., ст. 20(2).
- 22 МКЧХ, «Шкідлива інформація: недостовірна інформація, дезінформація та мова ворожнечі під час збройних конфліктів та інших ситуацій насильства. Початкові висновки та бачення МКЧХ щодо адаптації підходів до захисту населення», 9 липня 2021 р.
- 23 Гарвардська гуманітарна ініціатива, «Сигнальний код: правозахисний підхід до інформації під час кризи», 2016 р.; Інтерв'ю, «Чому інформація важлива: засади стійкості», травень 2015 р.
- 24 Еян Кац, «Війна брехунів: захист цивільного населення від дезінформації під час збройного конфлікту», Міжнародний журнал Червоного Хреста: «Нові голоси», 2020, 102 (914), с. 659-682; Adapt Peacebuilding, Ініціатива «Не завдавай цифрової шкоди», та Корпус милосердя, «Перетворення соціальних мереж на зброю: як соцмережі можуть розпалювати насильство, і що з цим робити», листопад 2019 р.
- 25 Детектор медіа, «По той бік екрана», 2021 р., <https://detector.media/infospace/article/188115/2021-05-18-on-the-other-side-of-the-screen-an-analysis-of-media-consumption-and-disinformation-in-the-ukraines-information-environment/>
- 26 Міжнародний союз електрозв'язку, Світові показники телекомунікацій/ІКТ, база даних, <https://datahub.itu.int/dashboards/umc/indicator/?e=UKR&i=11624>, станом на 11 липня 2023 р.
- 27 Statista, «Показник поширеності смартфонів в Україні у 2018-2027 роках», 1 грудня 2022 р.
- 28 Інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №60, Буча, лютий 2023 р.
- 29 Інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №59, Ірпінь, лютий 2023 р.
- 30 Інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №86, Харків, березень 2023 р.
- 31 USAID та Інтерв'ю, «Опитування про медіаспоживання у 2021 році», листопад 2021 р.
- 32 Опитування USAID показало, що за 30 днів кількість людей, які використовують соціальні мережі як джерело новин, зросла на 11%. USAID, KMIC та ОПОРА, «Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни», листопад 2022 р.
- 33 USAID, KMIC та ОПОРА, «Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни». Див. також дані CIVIC на Рисунок 1.
- 34 Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, № 41, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №57, дистанційно в Києві, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським військовим посадовцем, №58, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №60, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №61, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №63, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, № 70, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, № 77, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, № 78, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, № 79, Ірпінь, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, № 80, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, № 83, Харків, березень 2023 р.
- 35 Інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, № 83, Харків, березень 2023 р.
- 36 Інтерв'ю CIVIC з представником громадської організації, №25, місце не розголошується, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №61, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №63, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №75, Харків, березень 2023 р.
- 37 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №23, місце не розголошується, січень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №61, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №64, Чернігів, березень 2023 р.
- 38 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №25, місце не розголошується, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №66, Ірпінь, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №79, Ірпінь, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №83, Харків, березень 2023 р.
- 39 Посилання на звіт CIVIC про самозахист №2 https://civiliansinconflict.org/wp-content/uploads/2023/07/CIVIC_Ukraine-InfoAccess-UKR_Final-Web.pdf
- 40 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №1, дистанційно в Києві, липень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №21, дистанційно в Одесі, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №52, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським військовим посадовцем, №58, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №60, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №61, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №77, Харків, березень 2023 р.
- 41 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №9, дистанційно в Лондоні, вересень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №24, дистанційно в Києві, січень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №25, місце не розголошується, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським військовим посадовцем, №58, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №63, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №64, Чернігів, березень 2023 р.
- 42 Варто зазначити, що CIVIC не проводив розрізнення між недостовірною інформацією та дезінформацією у цьому питанні.
- 43 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №38, Київ, березень 2023 р.
- 44 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №57, місце не розголошується, березень 2023 р.
- 45 Респондент опитування CIVIC №10, Рівне, листопад 2022 р.
- 46 Інтерв'ю CIVIC з українським військовим посадовцем, №58, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №59, Ірпінь, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №60, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №61, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №63, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №71, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №73, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №74, Ірпінь, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №77, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №80, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №83, Харків, березень 2023 р.
- 47 Інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №66, Ірпінь, березень 2023 р.
- 48 Інтерв'ю CIVIC з українським військовим посадовцем, №58, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №68, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №75, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №76, місце не розголошується, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною

- особою, №78, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №88, Чернігів, березень 2023 р. Див. також: «Збройним Силам України довіряють понад 95% громадян», Укрінформ, 15 березня 2023 р., <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3682763-zbrojnim-silam-ukraini-doviraut-ponad-95-gromadan.html>; CIVIC, «Самозахист в дії: як цивільне населення України протистояло загрозам на початку повномасштабного російського вторгнення», березень 2023 р.
- 49 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №31, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №49, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №67, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №81, Чернігів, лютий 2023 р.
- 50 USAID, KMIC та ОПОРА, «Медіаспоживання українців в умовах повномасштабної війни».
- 51 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №61, Чернігів, березень 2023 р.
- 52 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №61, Чернігів, березень 2023 р.
- 53 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №34, Київ, березень 2023 р.
- 54 Додатковий аналіз на цю тему див. у статті Textu «Телеграм-окупація. Як Росія вибудовувала медіамережу, а вийшло потьомкінське село», листопад 2022 р.
- 55 Інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №50, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським військовим посадовцем, №58, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №62, Київ, лютий 2023 р.
- 56 Інтерв'ю CIVIC з представником міжнародної НУО, №4, місце не розголошується, липень 2022 р.
- 57 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №11, дистанційно в Лондоні, вересень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з представником міжнародної НУО, №17, місце не розголошується, жовтень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №18, місце не розголошується, жовтень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №23, місце не розголошується, січень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №25, місце не розголошується, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським військовим посадовцем, №29, Київ, березень 2023 р.
- 58 Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №41, Київ, березень 2023 р.
- 59 Інтерв'ю CIVIC з українським військовим посадовцем, №58, Буча, лютий 2023 р.
- 60 Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України, «Кібератаки, артилерія, пропаганда. Загальний огляд вимірів російської агресії», 2022 р.
- 61 Інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №51, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським військовим посадовцем, №58, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №69, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №79, Ірпінь, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №80, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №81, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №82, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №83, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №84, Харків, березень 2023 р.
- 62 Див., наприклад, А. Мартінес і Грег Майр, «Україна розіграла карту дезорієнтації і заскочила російські сили зненацька», NPR, 13 вересня 2022 р., <https://www.npr.org/2022/09/13/1122621384/ukraine-played-a-game-of-misdirection-and-caught-russian-forces-off-guard>.
- 63 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №35, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №44, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №50, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №64, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №69, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №75, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №76, місце не розголошується, березень 2023 р.
- 64 Інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №79, Ірпінь, лютий 2023 р.
- 65 Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №64, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №88, Чернігів, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №91, Харків, квітень 2023 р.
- 66 Інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №87, Харків, березень 2023 р.
- 67 Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №30, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №35, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №57, дистанційно в Києві, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №60, Буча, лютий 2023 р.
- 68 Центр з вивчення міжнародного гуманітарного права «Діакона», «Переміщення населення та МГП: захист людей, переміщених внаслідок конфлікту, та заборона примусового переміщення».
- 69 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №26, дистанційно в Києві, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №33, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №35, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №39, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №40, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з колишнім українським військовим посадовцем, №42, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №49, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №60, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №62, Київ, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом. Див. також Джеймі Деттмер, «Кремль звинувачують у використанні режиму припинення вогню та гуманітарних коридорів як воєнної тактики», Голос Америки, 7 березня 2022 р., <https://www.voanews.com/a/kremlin-accused-of-using-ceasefires-humanitarian-corridors-as-war-tactic-6473226.html>.
- 70 Інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №60, Буча, лютий 2023 р.
- 71 Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №41, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з колишнім українським військовим посадовцем, №42, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №63, Чернігів, лютий 2023 р. Див. також обговорення ситуації на Запоріжжі за результатами вивчення Telegram-допису в текстовому блоці нижче. У цьому конкретному випадку призначений Росією голова окупаційної адміністрації Запорізької області Євген Балицький використовував свій Telegram-канал та інші засоби масової інформації, щоб звинуватити українську владу в зриві роботи коридору.
- 72 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №8, дистанційно в Лондоні, вересень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №24, дистанційно в Києві, січень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №38, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №62, Київ, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №73, Буча, лютий 2023 р.

- 73 Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №41, Київ, березень 2023 р. Взяте в квадратні дужки слово «зелений» замінює оригінальний варіант «гуманітарний». Багато респондентів використовували терміни «зелений коридор» і «гуманітарний коридор» як взаємозамінні. Схоже, що українська влада віддавала перевагу терміну «зелені коридори» для позначення своїх офіційних зусиль у переговорах про тимчасове припинення вогню, щоб забезпечити безпечний рух цивільного населення з прифронтових районів. Для забезпечення послідовності CIVIC прийняв цю термінологію і використовує її в цьому розділі.
- 74 Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №75, Харків, березень 2023 р.
- 75 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №49, Київ, березень 2023 р.
- 76 Див., наприклад, Люк Могельсон, «Як українці зберегли свій капітал», The New Yorker, 2 травня 2022 р., <https://www.newyorker.com/magazine/2022/05/09/how-ukrainians-saved-their-capital>. Полк «Азов» неодноразово ставав мішенню інформаційних операцій проросійських суб'єктів, які намагалися зобразити українську армію та уряд пропагандистами нацистської ідеології.
- 77 Марина Верещака, «Авіаналіт на Харківщині практично зруйнував село – голова громади», Суспільне, 3 березня 2022 р., <https://susplne.media/213196-avianalit-na-harkivsini-prakticno-zrujnuvav-selo-golova-gromadi/>.
- 78 «На Харківщині у Яковлівці внаслідок обстрілів зруйновані 30 приватних будинків, три людини загинули, сім – поранені», Укрінформ, 3 березня 2022 р., <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3418958-na-harkivsini-u-akovlivci-vnaslidok-obstriliv-zrujnovani-30-privatnih-budinkiv-tri-ludini-zaginuli-sim-poraneni.html>.
- 79 «Вторгнення Росії в Україну, день 188», Суспільне, 30 серпня 2022 р., <https://susplne.media/276263-vtorgnenna-rosii-v-ukrainu-den-188-tekstovij-onlajn/>.
- 80 Війна з фейками, допис у Telegram, 30 серпня 2022 р., <https://t.me/warfares/6144>. Розслідування щодо Telegram-каналу «Війна з фейками» встановило, що власником облікового запису є Тимофій Васильєв – колишній російський журналіст, який наразі веде рубрику на російському державному телеканалі. Див. Віра Бергенгруен, «Викриття людини, яка стоїть за одним із найпопулярніших пропагандистських каналів Росії», TIME, 15 березня 2023 р.
- 81 Іван Федоров, допис у Telegram, 1 вересня 2022 р., https://t.me/ivan_fedorov_melitopol/506.
- 82 «Люди кричали та тікали»: понад 30 загиблих і 88 поранених від ракетного удару під Запоріжжям», BBC News, 30 вересня 2022 р., <https://www.bbc.com/ukrainian/news-63085675>; «Цей удар був чітко спланований», — міністр МВС про ракетний обстріл гуманітарної колони в Запоріжжі», Суспільне, 30 вересня 2022 р., <https://susplne.media/287339-cej-udar-buv-ctko-splanovani-ministr-mvs-pro-raketnij-obstril-gumanitarnoi-koloni-v-zaporizji/>.
- 83 Євген Балицький, допис у Telegram, 2 жовтня 2022 р., <https://t.me/BalitskyEV/350>.
- 84 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №5, місце не розголошується, серпень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з представником міжнародної НУО, №17, місце не розголошується, жовтень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №23, місце не розголошується, січень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №51, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №77, Харків, березень 2023 р.
- 85 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №9, дистанційно в Лондоні, вересень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №44, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №91, Харків, квітень 2023 р.
- 86 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №9, дистанційно в Лондоні, вересень 2022 р.
- 87 Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №7, дистанційно в Києві, вересень 2022 р.
- 88 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №24, дистанційно в Києві, січень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №31, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №33, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №34, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №35, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №53, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №54, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №67, Харків, березень 2023 р.
- 89 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №34, Київ, березень 2023 р.
- 90 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №35, Київ, березень 2023 р.
- 91 Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №54, Київ, березень 2023 р.
- 92 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №26, дистанційно в Києві, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №27, дистанційно в Києві, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №31, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №34, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з колишнім українським військовим посадовцем, №42, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №53, Київ, березень 2023 р.
- 93 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №34, Київ, березень 2023 р.
- 94 Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №53, Київ, березень 2023 р.
- 95 Прес-реліз Міжнародного кримінального суду, «Ситуація в Україні. Судді МКС видали ордери на арешт Володимира Володимировича Путіна та Марії Олексіївни Львової-Белової», 17 березня 2023 р., <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and-maria-olekseyevna-lvova-belova>.
- 96 «Спільна заява щодо незаконної примусової депортації дітей Російською Федерацією в Україні», 5 квітня 2023 р., <https://www.norway.no/en/missions/un/news/joint-statement-on-forced-deportation-of-children/>.
- 97 Національний демократичний інститут (НДІ), «Можливості та перешкоди на шляху демократичного переходу України. Загальнонаціональне телефонне опитування 2-9 серпня 2022 р.», вересень 2022 р.
- 98 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №52, Київ, березень 2023 р.
- 99 Інтерв'ю CIVIC з українським військовим посадовцем, №58, Буча, лютий 2023 р.
- 100 Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №33, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з колишнім українським військовим посадовцем, №42, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №73, Буча, лютий 2023 р.
- 101 Інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №73, Харків, лютий 2023 р.
- 102 Інтерв'ю CIVIC з представником міжнародної НУО, №3, дистанційно в Києві, липень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №26, дистанційно в Києві, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №27, дистанційно в Києві, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №60, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з

- журналістом, №61, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №77, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №86, Харків, березень 2023 р.
- 103 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №26, дистанційно в Києві, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №61, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №67, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з посадовцем української НУО, №75, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №81, Чернігів, лютий 2023 р.
- 104 Інтерв'ю CIVIC з представником міжнародної НУО, №36, березень 2023 р.
- 105 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №21, дистанційно в Одесі, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №26, дистанційно в Києві, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №35, Київ, березень 2023 р.
- 106 Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №33, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №74, Ірпінь, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №75, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №78, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №85, Харків, березень 2023 р.
- 107 Інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №60, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №77, Харків, березень 2023 р.; учасник опитування №40, Калуш, листопад 2022 р.; учасник опитування №41, Калуш, листопад 2022 р.; учасник опитування №50, Рівне, листопад 2022 р.
- 108 Учасник опитування №50, Рівне, листопад 2022 р.
- 109 КМІС, «Чи зазнають російськомовні громадяни України утисків та переслідувань через російську мову: результати телефонного опитування, проведеного 26 травня - 5 червня 2023 року», 2023 р.
- 110 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №1, дистанційно в Києві, липень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №26, дистанційно в Києві, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №27, дистанційно в Києві, лютий 2023 р.
- 111 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №27, дистанційно в Києві, лютий 2023 р.
- 112 Інтерв'ю CIVIC з представником міжнародної НУО, №12, місце не розголошується, вересень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №18, місце не розголошується, жовтень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з українським військовим посадовцем, №58, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №62, Київ, лютий 2023 р.
- 113 Інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №62, Київ, лютий 2023 р.
- 114 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №31, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №82, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №89, Харків, квітень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №90, Харків, квітень 2023 р.
- 115 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №31, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №63, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №79, Ірпінь, лютий 2023 р.
- 116 Інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №62, Київ, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №63, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №84, Харків, березень 2023 р.
- 117 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №63, Чернігів, лютий 2023 р.
- 118 Інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №83, Харків, березень 2023 р.
- 119 Інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №84, Харків, березень 2023 р.
- 120 Інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №89, Харків, квітень 2023 р.
- 121 УВКПЛ ООН, «Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 серпня 2022-31 січня 2023 рр.», 24 березня 2023 р.
- 122 Інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №84, Харків, березень 2023 р.
- 123 Див., наприклад: Bellingcat, «Хімічна зброя та безглузда: дезінформаційна кампанія проти «Білих касок», 18 грудня 2018 р.; The Syria Campaign, «Вбиваючи правду: як Росія підживлює дезінформаційну кампанію для приховування воєнних злочинів у Сирії», грудень 2017 р.; Мартін Чулов, «Як дезінформаційні війни в Сирії знищили співзасновника «Білих касок», The Guardian, 27 жовтня 2020 р., <https://www.theguardian.com/news/2020/oct/27/syria-disinformation-war-white-helmets-mayday-rescue-james-le-mesurier>.
- 124 Детектор медіа, «Фейк. Лікарні Києва зупинили планові ушпиталення через велику кількість поранених з-під Бахмута», 26 грудня 2022 р., <https://disinfo.detector.media/en/post/kyiv-hospitals-suspended-planned-hospitalizations-due-to-the-large-number-of-the-wounded-from-near-bakhmut>.
- 125 Див. Анастасія Бродовська, Єлизавета Ткаченко та Аліна Тропиніна, «Фейки щодо системи охорони здоров'я: українська клініка пропонує клієнтам репродуктивні тканини захисників «Азовсталі»., Vox Check, 8 лютого 2023 р. <https://voxukraine.org/en/public-health-fakes-ukrainian-clinic-offers-clients-reproductive-tissues-of-defenders-of-azovstal-issue-11/>.
- 126 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №21, дистанційне інтерв'ю, Одеса, березень 2023; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №77, Харків, березень 2023 р.; учасник опитування №102, Кривий Ріг, жовтень 2022 р. Див. також, Детектор медіа, «Викриття. У мережі ширять інформацію про те, що в Україні масово вимикатимуть світло, воду та інтернет», 27 жовтня 2022 р., <https://disinfo.detector.media/en/post/the-information-that-the-electricity-water-and-internet-will-be-turned-off-massively-in-ukraine-is-actively-spread-on-the-internet>.
- 127 Учасник опитування №79, Слов'янськ, листопад 2022 р.; учасник опитування №93, Київ, листопад 2022 р.; учасник опитування №97, Кривий Ріг, жовтень 2022 р.; учасник опитування №102, Кривий Ріг, жовтень 2022 р.
- 128 Інтерв'ю CIVIC з представником міжурядової організації, №16, дистанційно у Брюсселі, жовтень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №18, місце не розголошується, жовтень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №20, дистанційно у Вашингтоні, листопад 2022 р. Див. також: Лабораторія гуманітарних досліджень Єльської школи громадського здоров'я, «Система фільтрації. Картографування російської системи тримання під вартою в Донецькій області», 25 серпня 2022 р., с. 26-29.
- 129 Amnesty International, «Наче тюремний конвой»: Незаконне вивезення та насильство проти цивільних в Україні під час російської «фільтрації», 2022 р.; Human Rights Watch, «У нас не було вибору»: «Фільтрація» та злочин у вигляді примусового переміщення українських цивільних осіб до Росії, 1 вересня 2022 р., УВКПЛ ООН, «Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні, 1 серпня 2022-31 січня 2023 рр.»

- ¹³⁰ Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №20, дистанційно у Вашингтоні, листопад 2022 р.
- ¹³¹ Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №38, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №48, Київ, березень 2023 р.; Детектор медіа, «Меседж. На окупованих Росією територіях сфера охорони здоров'я на найвищому рівні», 30 січня 2023 р., <https://disinfo.detector.media/en/post/in-the-territories-occupied-by-russia-the-healthcare-sector-is-at-the-highest-level>; Маргарет Бешир, «Мільйони українців залишаються недосяжними, оскільки Росія блокує надання допомоги ООН на підконтрольних їй територіях», Голос Америки, 20 жовтня 2022 р., <https://www.voanews.com/a/millions-of-ukrainians-beyond-reach-as-russia-blocks-un-aid-access-in-areas-it-controls/6798436.html>.
- ¹³² Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом №2, місце не розголошується, липень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом №4, Женева, липень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з представником міжурядової організації, №6, місце не розголошується, серпень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом №8, дистанційно у Лондоні, вересень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом №9, дистанційно у Лондоні, вересень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №48, Київ, березень 2023 р.
- ¹³³ Інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №72, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №73, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №74, Ірпінь, березень 2023 р.
- ¹³⁴ Інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №59, Ірпінь, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №60, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №65, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №66, Ірпінь, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №68, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №69, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №79, Ірпінь, лютий; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №80, Чернігів, лютий.
- ¹³⁵ Інтерв'ю з представником міжнародної НУО, №3, дистанційно у Києві, липень 2022 р.; інтерв'ю з українським урядовцем, №43, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю з представником української НУО, №48, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю з представником української НУО, №75, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю з представником української НУО, №76, місце не розголошується, березень 2023 р.; інтерв'ю з цивільною особою, №78, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю з цивільною особою, №81, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю з цивільною особою, №82, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю з цивільною особою, №85, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю з цивільною особою, №86, Харків, березень 2023 р.
- ¹³⁶ Наприклад, респондент №2, Рівне, листопад 2022 р.; респондент №5, Калуш, листопад 2022 р.; респондент №11, Новгород-Сіверський, листопад 2022 р.; респондент №15, Калуш, листопад 2022 р.; респондент №22, Чернігів, листопад 2022 р.
- ¹³⁷ Наприклад, респондент №38, Охтирка, листопад 2022 р.; респондент №42, Охтирка, листопад 2022 р.; респондент №47, Калуш, листопад 2022 р.
- ¹³⁸ Наприклад, респондент №44, Рівне, листопад 2022 р.; респондент №71, Слов'янськ, листопад 2021 р.; респондент №85, Харків, листопад 2022 р.
- ¹³⁹ Наприклад, респондент №46, Охтирка, листопад 2022 р.; респондент №59, Харків, листопад 2022 р.; респондент №89, Овруч, листопад 2022 р.
- ¹⁴⁰ Кріс Брю та Лорен Спінк, «Дезінформація шкодить цивільному населенню під час конфлікту більше, ніж ви думали», Центр з питань захисту цивільного населення в умовах конфлікту (CIVIC), 20 серпня 2022 р., <https://civiliansinconflict.org/blog/disinformation-harms-civilians-in-conflict-in-more-ways-than-you-thought/>.
- ¹⁴¹ Інститут стратегічних досліджень, Військовий коледж армії США, «Інформаційна війна по-російськи», 2016 р.; Центр військово-морських досліджень, «Підхід Росії до кібервійни», березень 2007 р.; ОЕСР, «Дезінформація та агресивна війна Росії проти України».
- ¹⁴² Учасник опитування №77, Слов'янськ, листопад 2022 р.
- ¹⁴³ Учасник опитування №82, Слов'янськ, листопад 2022 р.
- ¹⁴⁴ Учасник опитування №85, Харків, листопад 2022 р.
- ¹⁴⁵ Інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №66, Ірпінь, лютий 2023 р.
- ¹⁴⁶ Інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №82, Харків, березень 2023 р.
- ¹⁴⁷ Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №76, місце не розголошується, березень 2023 р.
- ¹⁴⁸ Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №23, місце не розголошується, січень 2023 р.
- ¹⁴⁹ Див., наприклад, Transparency International, Україна, станом на 6 червня 2023 р., <https://www.transparency.org/en/countries/ukraine>; Патрік Такер, «Війна на два фронти: Україна береться за боротьбу з корупцією, поки бореться з Росією», Defense One, 11 квітня 2023 р., <https://www.defenseone.com/policy/2023/04/war-two-fronts-ukraine-takes-corruption-it-fights-russia/385068/>; Рада ООН з прав людини, «Доповідь Незалежної міжнародної комісії з розслідування ситуації в Україні», 15 березня 2023 р., UN doc A/HRC/52/62.
- ¹⁵⁰ Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №7, дистанційно в Києві, вересень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з представником міжнародної НУО, №30, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №31, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №38, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №39, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №52, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №57, дистанційно в Києві, березень 2023 р.
- ¹⁵¹ Інтерв'ю CIVIC з представником міжнародної НУО, №30, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №31, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №33, Київ, березень 2023 р.
- ¹⁵² Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №21, дистанційно в Одесі, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №20, дистанційно у Вашингтоні, листопад 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з представником міжнародної НУО, №30, Київ, березень 2023 р.
- ¹⁵³ Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №41, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №49, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №52, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №60, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №63, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №67, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №71, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю

- CIVIC з цивільною особою, №73, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, № 75, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №76, місце не розголошується, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №78, Чернігів, лютий 2023 р.
- 154 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №63, Чернігів, лютий 2023 р.
- 155 Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №41, Київ, березень 2023 р.
- 156 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №21, дистанційно в Одесі, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №31, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №35, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №38, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №41, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №60, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №62, Київ, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №64, Чернігів, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №65, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №72, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №78, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №80, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №87, Харків, березень 2023 р.
- 157 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №21, дистанційно в Одесі, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №32, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №72, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №75, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №76, місце не розголошується, березень 2023 р.; Харків, березень 2023 року; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №76, місце не розголошується, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №87, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №88, Чернігів, березень 2023 р.
- 158 Інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №76, місце не розголошується, березень 2023 р.
- 159 Інтерв'ю CIVIC з представником міжурядової організації, №16, дистанційно у Брюсселі, жовтень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №33, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №34, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №35, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №49, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №52, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №77, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №88, Чернігів, березень 2023 р.
- 160 Інтерв'ю CIVIC з представником міжурядової організації, №6, місце не розголошується, серпень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №34, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №35, Київ, березень 2023 р. Див. також Бен Сміт, «Всередині великого протистояння за контроль над історією України», Semafor, 5 червня 2023 р., <https://www.semafor.com/article/06/04/2023/inside-the-high-stakes-clash-for-control-of-ukraines-story>.
- 161 Adapt Peacemaking, Ініціатива «Не завдає цифрової шкоди», та Корпус милосердя, «Перетворення соціальних мереж на зброю: як соцмережі можуть розпалювати насильство, і що з цим робити».
- 162 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №9, дистанційно у Лондоні, вересень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №18, місце не розголошується, жовтень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №61, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №64, Чернігів, лютий 2023 р.
- 163 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №9, дистанційно у Лондоні, вересень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №66, Ірпінь, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №81, Чернігів, лютий 2023 р.
- 164 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №23, місце не розголошується, січень 2023 р.
- 165 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №1, дистанційно у Києві, липень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №20, місце не розголошується, дистанційно у Вашингтоні, листопад 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №35, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №41, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №43, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським військовим посадовцем, №58, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №75, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №76, місце не розголошується, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №77, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №91, Харків, квітень 2023 р.
- 166 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №18, місце не розголошується, жовтень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №20, дистанційно у Вашингтоні, листопад 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №43, Київ, березень 2023 р.
- 167 Інтерв'ю CIVIC з українським військовим посадовцем, №58, Буча, лютий 2023 р.
- 168 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №1, дистанційно у Києві, липень 2022 р.
- 169 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №24, дистанційно у Києві, січень 2023 р.
- 170 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №35, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №39, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №43, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №45, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №46, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю з українським військовим, №58, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю з цивільною особою, №65, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю з цивільною особою, №67, Харків, березень 2023 р.; інтерв'ю з українським урядовцем, №89, Харків, квітень 2023 р.; інтерв'ю з українським урядовцем, №91, Харків, квітень 2023 р.
- 171 Ріші Айенгар, «Чому Україна застрягла з Ілоном (поки що)», Foreign Policy, 22 листопада 2022 р., <https://foreignpolicy.com/2022/11/22/ukraine-internet-starlink-elon-musk-russia-war/>. Після погроз власника SpaceX Ілона Маска відключити доступ до Starlink в Україні Пентагон підписав контракт зі SpaceX, щоб допомогти профінансувати вартість супутників. Точні умови контракту невідомі. Ден Ламот, «Пентагон розповів, що платить за інтернет Starlink Ілона Маска в Україні», Washington Post, 1 червня 2023 р., <https://www.washingtonpost.com/national-security/2023/06/01/starlink-ukraine-pentagon-elon-musk/>.
- 172 Інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №44, Київ, березень 2023 р.; Міжнародний союз електрозв'язку, «Проміжна оцінка шкоди, завданої телекомунікаційній інфраструктурі та стійкості ІКТ-екосистеми в Україні», грудень 2022 р.; Віра Бергенгруен, «Битва за контроль над українським інтернетом», Time, 18 жовтня 2022 р.
- 173 Інтерв'ю CIVIC з представником міжнародної НУО, №17, місце не розголошується, жовтень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №39, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №50, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №51, Київ, березень 2023 р.

- [illegible]

- 195 Інтерв'ю CIVIC з колишнім українським військовим посадовцем, №42, Київ, березень 2023 р.
- 196 Інтерв'ю CIVIC з представником міжнародної НУО, №17, місце не розголошується, жовтень 2022 р.
- 197 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №11, дистанційно у Лондоні, вересень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №21, дистанційно в Одесі, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №25, місце не розголошується, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №77, Харків, березень 2023 р.
- 198 Інтерв'ю CIVIC з журналістом, №31, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №32, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №35, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №70, Чернігів, лютий 2023 р.
- 199 Інтерв'ю CIVIC з представником міжнародної НУО, №12, місце не розголошується, вересень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №31, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №35, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським військовим посадовцем, №58, Буча, лютий 2023 р.
- 200 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №23, місце не розголошується, січень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №57, дистанційно у Києві, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №60, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №61, Чернігів, лютий 2023 р.
- 201 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №21, дистанційно в Одесі, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №61, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №62, Київ, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №66, Ірпін, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №77, Харків, березень 2023 р.
- 202 Інтерв'ю CIVIC з цивільною особою, №82, Харків, березень 2023 р.
- 203 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №21, дистанційно в Одесі, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №31, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №90, Харків, квітень 2023 р.
- 204 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом №2, місце не розголошується, липень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з представником міжнародної НУО, №3, дистанційно в Києві, липень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з представником міжурядової організації, №6, місце не розголошується, серпень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №9, дистанційно в Лондоні, вересень 2022 р.
- 205 CIVIC, «Самозахист в дії: як цивільне населення України протистояло загрозам на початку повномасштабного російського вторгнення», березень 2023 р.
- 206 Див. наприклад: Шира Френкель і Сесілія Канг, «Бридка правда: битва Facebook за домінування», Нью-Йорк: Гарпер Коллінз, 2021 р.; Клер Даффі, «Понад 80 організацій, що займаються перевіркою фактів, заявляють про «недостатню» реакцію YouTube на недостовірну інформацію», CNN, 12 січня 2022 р., <https://www.cnn.com/2022/01/12/tech/youtube-fact-checkers-letter/index.html>.
- 207 Дослідницька служба Конгресу США, «Соціальні мережі: питання про недостовірну інформацію та модерацію контенту до Конгресу», 27 січня 2021 р.; Лі Рейні, Джанна Андерсон і Джонатан Олбрайт, «Майбутнє свободи слова, тролів, анонімності та фейкових новин в Інтернеті», Дослідницький центр П'ю, 29 березня 2017 р., <https://www.pewresearch.org/internet/2017/03/29/the-future-of-free-speech-trolls-anonymity-and-fake-news-online/>.
- 208 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №23, місце не розголошується, січень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №57, дистанційно у Києві, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №60, Буча, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №64, Чернігів, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником української НУО, №76, місце не розголошується, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №77, Харків, березень 2023 р.
- 209 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №23, місце не розголошується, січень 2023 р.
- 210 Інтерв'ю CIVIC з представником технологічної компанії, №22, дистанційно у Сіетлі, грудень 2022 р.
- 211 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №2, місце не розголошується, липень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з представником міжнародної НУО, №3, дистанційно у Києві, липень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з українським урядовцем, №45, Київ, березень 2023 р.
- 212 Інтерв'ю CIVIC з профільним експертом, №1, дистанційно у Києві, липень 2022 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №38, Київ, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №57, дистанційно у Києві, березень 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №61, Чернігів, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з представником ЗМІ, №62, Київ, лютий 2023 р.; інтерв'ю CIVIC з журналістом, №63, Чернігів, лютий 2023 р.
- 213 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №38, Київ, березень 2023 р.
- 214 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №57, дистанційно у Києві, березень 2023 р.
- 215 Бен Німмо, «Подолання скоординованої неавтентичної поведінки Китаю та Росії», Мета, 27 вересня 2022 р., <https://about.fb.com/news/2022/09/removing-coordinated-inauthentic-behavior-from-china-and-russia/>.
- 216 Інтерв'ю CIVIC з представником міжурядової організації, №16, дистанційно у Брюсселі, жовтень 2022 р.
- 217 Інтерв'ю CIVIC з представником міжнародної НУО, №17, місце не розголошується, жовтень 2022 р.
- 218 Див. наприклад: Клер Даффі, «Зараз особливо поганий час: скорочення штату в технологічних компаніях б'ють по командах з етики та безпеки», CNN, 6 квітня 2023 р., <https://www.cnn.com/2023/04/06/tech/tech-layoffs-platform-safety/index.html>.
- 219 Адам Сатаріано, «ЄС прагне подолати шкоду соціальних мереж за допомогою нового історичного закону», The New York Times, 22 квітня 2022 р., <https://www.nytimes.com/2022/04/22/technology/european-union-social-media-law.html>.
- 220 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №21, дистанційно в Одесі, березень 2023 р.
- 221 Інтерв'ю CIVIC з лідером громадянського суспільства, №23, місце не розголошується, січень 2023 р.

Photo by Daniel Brown.

Зруйнована будівля на дорозі Буча-Ірпінь, Україна, 5 квітня 2022 року.